

ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Αναγνώσεις της Αντιγόνης

Αναστασία Δημουλάκη

ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Αναγνώσεις της Αντιγόνης

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΗΜΟΥΛΑΚΗ

ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
Αναγνώσεις της Αντιγόνης

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία
Επιβλέπουσα καθηγήτρια: **ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ**

Εξεταστική επιτροπή: ΣΤΑΥΡΟΣ ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ, ΡΟΥΛΗ ΛΥΚΟΓΙΑΝΝΗ

ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ | ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΔΠΜΣ: Αρχιτεκτονική - Σχεδιασμός του χώρου

Κατ. Α': Έρευνα στην Αρχιτεκτονική, Σχεδιασμός - Χώρος - Πολιτισμός

Αθήνα | Φεβρουάριος 2019

*Considérez ma Soeur, notre sexe imbécile,
Aux périlleux de ce monde inhabile...*

*Κοίτα, αδελφή μου, το άπραγο φύλο μας
στους επικίνδυνους λογισμούς αυτού του κόσμου, αδέξιο...*

Robert Garnier, *Antigone ou la piété* (1580)

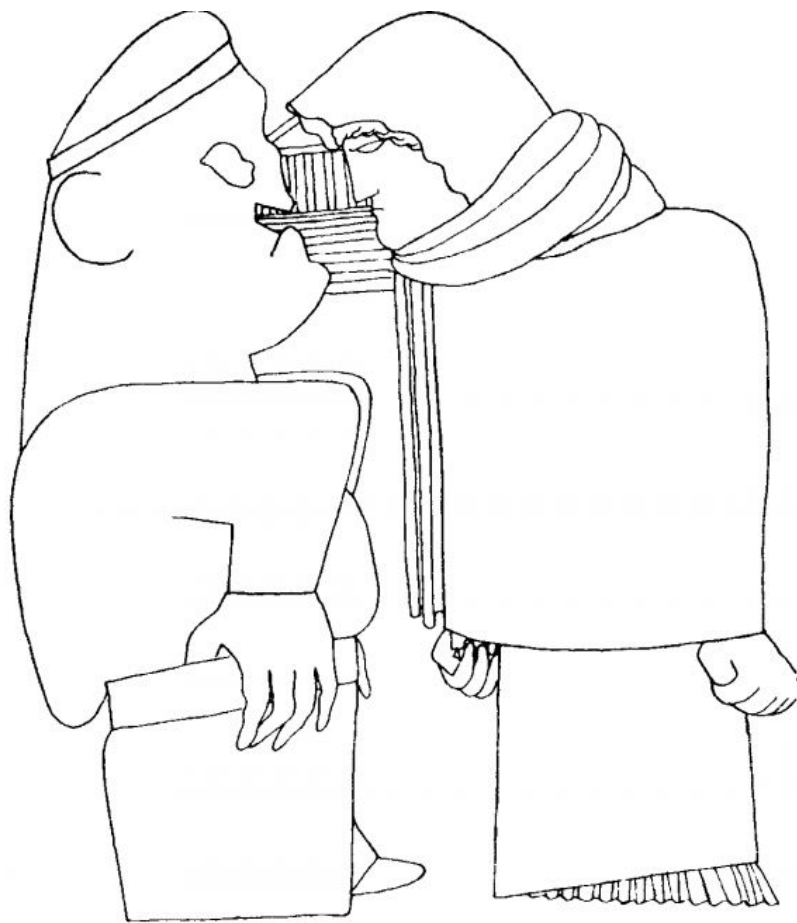
ΠΕΡΙΛΗΨΗ | ABSTRACT

Ο έμφυλα προσδιορισμένος διαχωρισμός του ιδιωτικού από το δημόσιο χώρο, αποτελεί προβληματισμό που απασχόλησε έντονα τα φεμινιστικά κινήματα και τις σπουδές φύλου. Η διπλωματική εργασία επιχειρεί τη διερεύνηση του επαναπροσδιορισμού της διάκρισης ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα (οίκος/πόλη), κρίνοντάς αυτές ως διαμορφωμένα πεδία έμφυλης ανισότητας. Η μελέτη βασίζεται στην έμφυλη προσέγγιση του δραματικού κειμένου της Αντιγόνης του Σοφοκλή, μέσω της ερμηνείας και ανάλυσής του στα πεδία της φιλοσοφίας, της πολιτικής, της ψυχανάλυσης και της φεμινιστικής θεωρίας. Στόχο αποτελεί η ανάδειξη των έμφυλων και χωρικών διαστάσεων της τραγωδίας και η σύνδεσή τους με σύγχρονα αστικά παραδείγματα. Εξετάζονται, πιο συγκεκριμένα, οι τρόποι με τους οποίους το δραματικό κείμενο αποτυπώνει και, κυρίως, ανατρέπει τις ήδη διαμορφωμένες, κοινωνικά, αντιλήψεις για την ένταξη των έμφυλων υποκειμένων στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο δημόσιο θρήνο που προκύπτει ως όρος από την ανάλυση της Αντιγόνης, ως μία διεκδίκηση της ισότιμης πρόσβασης και έκφρασης στο δημόσιο χώρο. Κρίνοντας τη σύγχρονη πόλη ως τόπο εκκόλαψης και ανάδειξης έμφυλων ανισοτήτων, σκοπό της εργασίας αποτελεί η απόκτηση απαραίτητων εφοδίων για μία εκτενέστερη ανάλυση και ερμηνεία του αστικού τοπίου, πέρα από την υλική του διάσταση. Ταυτόχρονα, επιδιώκεται η εμβάθυνση στις ήδη διαμορφωμένες αντιλήψεις για τη σύνδεση του χώρου με το φύλο, το σώμα και τη σεξουαλικότητα.

The gender distinction between the private and the public space has been placed at the centre of feminist movements and gender studies. This thesis investigates the redefining of firm divisions between public and private sphere (oikos/polis), considered as sites of sexual inequality. The study is based on a rereading of Sophocle's Antigone, through the interpretation and analysis of the dramatic text in the fields of philosophy, politics, psychoanalysis and feminist theory. The aim is to highlight the gendered and spatial dimensions of Antigone's play in relation to contemporary urban matters. Specifically, the study examines the ways in which the play reflects and, finally, overturns the binary oppositions between public and private. The emphasis on Antigone's public lament is interpreted as a claim for equal access and personal expression in public space. Considering that life in the city reflects and reproduces sexual inequalities, the purpose of this study is to reveal an analysis of the urban environment, beyond its physical substance. At the same time, it seeks to emphasize the relationship and the interactions between space, gender, body and sexuality.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
1 ΟΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΜΙΑΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ	15
Οπτικές του Δημόσιου χώρου: Hannah Arendt και Jürgen Habermas	
Φεμινιστική κριτική για μία ελλιπή δημόσια σφαίρα	
2 ΕΜΦΥΛΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ	29
Ο δρόμος	
Ο τάφος	
Ο θρήνος	
3 ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΑΝΤΙΓΟΝΕΣ	45
Χώροι της σεξουαλικής πολιτειότητας	
Χώροι του AIDS και του απαγορευμένου πένθους	
Madres de la Plaza de Mayo	
Women in Black και ο αγωνιστικός θρήνος	
4 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	59
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	63
Ιστότοποι Πηγές εικόνων	
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	69

Antigone et Creon,
σχέδιο του Jean Cocteau

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*« Με βλέπετε πολίτες της γενέθλιας πόλης,
στον έσχατό μου δρόμο οδεύω,
τα μάτια μου βλέπουν το φως του ήλιου
-ποτέ ξανά.»*

Αντιγόνη, Σοφοκλή (μτφρ. Δ. Ν. Μαρωνίτης)

Το Δεκέμβριο του 2018, με αφορμή την παγκόσμια ημέρα για την εξάλειψη της βίας κατά των γυναικών, πλήθος φεμινιστικών οργανώσεων και συλλογιστήτων, διαδήλωσαν στην Αθήνα με το σύνθημα *«θέλουμε να είμαστε ελεύθερες και όχι γενναίες»*. Το γυναικείο φύλο βρίσκεται, ιστορικά, σε μία διαρκή προσπάθεια διεκδίκησης της σημασίας του. Η διεκδίκηση αυτή αποτυπώνεται στη φεμινιστική θεωρία ως αναντίρροτο δικαίωμα κάθε έμφυλου υποκειμένου, με προεκτάσεις ορατές στην κοινωνικόπολιτική ζωή, καθώς και στον δομημένο χώρο και τον τρόπο που κατοικείται. Η προσέγγιση του αρχιτεκτονικού χώρου και της καθημερινής ζωής μέσα από την οπτική του φύλου υπήρξε προσωπικός μου προβληματισμός που συνόδεψε τις σπουδές μου στην Αρχιτεκτονική Σχολή. Το προσωπικό ενδιαφέρον για τη διερεύνηση της σύνδεσης των έμφυλων σχέσεων με το χώρο, καθώς και την τέχνη του θεάτρου, οδήγησε στην μελέτη και έμφυλη προσέγγιση του δραματικού κειμένου της Αντιγόνης του Σοφοκλή. Η αρχαία δραματική ποίηση, ισχυρά και πολύπτυχα συνδεδεμένη με την πολιτεία, τα ιδανικά και τους θεσμούς της, άσκησε βαθιά ηθικοπλαστική επίδραση στο θεατρικό κοινό της εποχής της, με συνέπειες και επιρροές εμφανείς και άρρηκτες μέχρι σήμερα. Στο απόσπασμα του δραματικού κειμένου που παρατίθεται, η Αντιγόνη διασχίζει τους δρόμους της πόλης πηγαίνοντας να εισπράξει, με τον εγκλεισμό και την απομόνωσή της, τις οδυνηρές συνέπειες της αντίστασής και διαφοροποίησής της. Το σώμα της, οδεύοντας προς την ταφή, σηματοδοτεί τη θυσία και τη μάχη της γυναίκας ενάντια στο κράτος και την πατριαρχική κουλτούρα.

«Η πολιτεία είναι πόλις και οίκος· στους κόλπους της οι δύο τούτοι πόλοι δεν μπορούν να ειρηνεύσουν»¹. Μέσω αυτού του δίπολου ο Massimo Cacciari, στο *Αρχιπέλαγος*, αντιλαμβάνεται και επιχειρεί να ερμηνεύσει την πολυπλοκότητα του βίου στο αστικό τοπίο. Η Αντιγόνη εκπροσωπεί, για τον ίδιο, τον «οίκο» που με τον ενταφιασμό της, αντιτάσσεται στο νόμο και κατ' επέκταση στην ίδια την πόλη. Η διερεύνηση της αυστηρής έμφυλης διάκρισης οίκου και πόλεως, ιδιωτικού και δημόσιου χώρου στις κοινωνίες της Δύσης, αποτελεί αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας, κρίνο-

1. Cacciari, M. (1999), *Αρχιπέλαγος*, μτφρ Νάσος Κυριαζόπουλος, Δ.Φ., Λογέιον, Τραυλός, Αθήνα, σελ. 55

ντας το φύλο ως καθοριστικό παράγοντα ένταξης των έμφυλων υποκειμένων στους δύο πόλους. Το δραματικό κείμενο της Αντιγόνης του Σοφοκλή, μέσω της ερμηνείας και ανάλυσής του στα πεδία τη φιλοσοφίας, της πολιτικής, της ψυχανάλυσης και της φεμινιστικής θεωρίας, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην προσωπική έρευνα, αναγνωρίζοντας την τεράστια και διαχρονική αξία του. Η σοφόκλεια Αντιγόνη, για μελετητές του αρχαίου δράματος «δεν είναι τίποτε άλλο παρά τα ίδια τα ιδανικά της αθηναϊκής δημοκρατικής πολιτείας»², με κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις άμεσα παρούσες.

Στόχο της προσέγγισής του δραματικού κειμένου, σε συνδυασμό με το θεωρητικό πλαίσιο, αποτελεί η ανάδειξη των έμφυλων διαστάσεων της τραγωδίας και η σύνδεσή τους με την πόλη, τους πολίτες και τον χώρο που βιώνουν και κατοικούν. Εξετάζονται, πιο συγκεκριμένα, οι τρόποι με τους οποίους το δραματικό κείμενο εκφράζει, κατασκευάζει και κυρίως ανατρέπει προκαθορισμένες και κοινωνικά κατασκευασμένες αντιλήψεις για τη θέση και το χώρο των έμφυλων υποκειμένων στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα. Στη συνθήκη του δημοκρατικού πολιτεύματος, που στην αρχαία Ελλάδα δεν παραχωρούσε πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες, πώς οι αρχαίοι συγγραφείς, όπως ο Σοφοκλής, παρουσίασαν δημόσια εκφάνσεις της σκέψης και δράσης του θήλεως της αρχαιότητας, με προεκτάσεις γόνιμες μέχρι σήμερα. Η παραπάνω διερεύνηση επιδιώκει να βασιστεί στους επαναπροσδιορισμούς της διάκρισης ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας, καθώς και της έννοιας του περιθωρίου, από όπου δρουν όσα έμφυλα υποκείμενα αρνούνται να ενταχθούν στα δύο άκρα, αναδεικνύοντας το φύλο ως ένα κύριο εργαλείο για την παραγωγή γνώσης και κατ' επέκταση χώρου.

Μεθοδολογικά η έρευνα διακρίνεται σε δύο κύριες κατευθύνσεις, οι οποίες καθορίζουν τη δομή του κειμένου. Συγκεκριμένα, στην πρώτη κατεύθυνση παρουσιάζεται το ιστορικό και θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εδραιώνεται ο καθιερωμένος διαχωρισμός της ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας, με έμφυλα κριτήρια. Παραθέτοντας, αρχικά, τις θεωρητικές ιδέες των Hannah Arendt και Jürgen Habermas ως προς τον ορισμό των δύο διακριτών πόλων, παρουσιάζεται στη συνέχεια αναλυτικότερα η κριτική που έχει διατυπωθεί με βάση τις αρχές και τις διεκδικήσεις της φεμινιστικής θεωρίας. Η δεύτερη κατεύθυνση της έρευνας αφορά την ανάλυση του δραματικού κειμένου της Αντιγόνης του Σοφοκλή, ως μελέτη περίπτωσης που βασίστηκε στο θεωρητικό πλαίσιο που προαναφέρθηκε και την φιλοσοφική, πολιτική και φεμινιστική προσέγγιση του έργου, στην αντίστοιχη βιβλιογραφία των τελευταίων δεκαετιών. Ξεκινώντας με μία γενικότερη περιγραφή η μελέτη εστιάζει σε συγκεκριμένα αποσπάσματα του κειμένου. Τα αποσπάσματα αυτά αντανακλούν κοινωνικά κατασκευασμένα χαρακτηριστικά της γυναικείας ταυτότητας στην αρχαία Θήβα, της υποτέλειας, του επιβεβλημένου φόβου και του χωρικού και πολιτικού περιορισμού της, διακρίνοντας σαφείς ομοιότητες με τη σύγχρονη πραγματικότητα. Η ανάλυση του κειμένου ολοκληρώνεται με τον Κόμμο και συγκεκριμένα το σπαρακτικό χωρίο του δημόσιου θρήνου της Αντιγόνης που συνδέει, χωρικά και νοηματικά, το θάνατο με τη γαμήλια τελετή.

Από την ανάλυση του κειμένου της Αντιγόνης προκύπτουν όροι, όπως ο δρόμος ως όριο ανάμεσα

2. Μαρκαντωνάτος, Α., Πλατυπόδης, Λ. (επιμ.) (2012), *Θέατρο και πόλη, Αττικό Δράμα, Αθηναϊκή Δημοκρατία και Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, Gutenberg, Σειρά: Σήματα, Αθήνα, σελ. 25

στον οίκο και την πόλη, ο ζωντανός τάφος ως τόπος απομόνωσης και αποκλεισμού και ο δημόσιος θρήνος, οι οποίοι στη συνέχεια αναζητούνται σε σύγχρονα αστικά παραδείγματα μέσω της ερμηνείας τους στη σχετική βιβλιογραφία. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον θρήνο της ηρωίδας, ως μία προσωπική, ιδιωτική έκφραση που προβάλλεται με θάρρος στη δημόσια σφαίρα. Η επιμέρους εμβάθυνση εκφράζει, κατά την προσωπική μου προσέγγιση, πτυχή μίας έμφυλης διεκδίκησης του δημόσιου χώρου και του καθολικού δικαιώματος στην πόλη. Η σύνδεση του δραματικού κειμένου με σύγχρονες οπτικές και φεμινιστικές διεκδικήσεις οδηγεί στα συμπεράσματα της έρευνας, όπου επισημαίνεται, μεταξύ άλλων, η σημασία των αναγνώσεων της Αντιγόνης για τη φεμινιστική και queer θεωρία σήμερα.

1. *De Humani Corporis Fabrica*, Andreas Vesalius, 1543

«Ο θριαμβος των ανωτέρων τάξεων και της πατριαρχικής τάξης πραγμάτων στο “θέατρο της ανατομίας”.»

ΟΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΜΙΑΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ

Με τη φράση «κοινό το ριζικό μας αυτάδελφί μου Ισμήνη», με την οποία εισάγεται η τραγωδία της Αντιγόνης του Σοφοκλή, και τη λέξη «κοινό», που παραπέμπει στην κοινή καταγωγή και για τις ίδιες μοίρα, συνδέθηκαν το Δεκέμβριο του 2014, στη Βηρυτό, γυναίκες πρόσφυγες της Συρίας, εκφράζοντας μέσω του δραματικού κειμένου, τις προσωπικές εμπειρίες και τα κοινά βιώματα με την σοφόκλεια ηρωίδα. Γυναίκες που εκπροσωπούν τον «οίκο» που εκδιώχθηκε και καταπατήθηκε με βία, εκφράζουν με θάρρος τον πόνο, την οργή, τη μνήμη και τις επιθυμίες τους. Ως σύγχρονες Αντιγόνας, αναζητούν δημόσια τον «κοινό» τόπο, έναν τόπο ισότητας και ελευθερίας. Σε ένα κοινωνικό, θρησκευτικό και πολιτικό καθεστώς που στερεί από τη γυναίκα θεμελιώδη δικαιώματα, η συγκεκριμένη δημόσια δράση, η *Αντιγόνη της Συρίας* φέρει πλήθος νοημάτων που ταυτίζονται με εκείνα που προκύπτουν από την έμφυλη προσέγγιση του σοφόκλειου δράματος.¹ Πρόκειται για μία ανάγκη δημόσιας προβολής πρακτικών, όπως εκείνη του θρήνου της απώλειας, που κρίνεται ως μία έκφραση προσωπική, αποκλειστικά οριοθετημένη στην ιδιωτική σφαίρα.

Ο έμφυλα προσδιορισμένος διαχωρισμός του ιδιωτικού από το δημόσιο χώρο, αποτελεί προβληματισμό που απασχόλησε έντονα τα φεμινιστικά κινήματα και τις σπουδές φύλου. Υποστηρίζοντας πως «το προσωπικό είναι πολιτικό» οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος θέλησαν να επαναπροσδιορίσουν την καθιερωμένη διάκριση της ιδιωτικής από τη δημόσια σφαίρα, κρίνοντας την πρώτη ως διαμορφωμένο πεδίο «έμφυλης ανισότητας, μη αμειβόμενης εργασίας, και συνεχούς δυσσέσκειας».² Η εξαίρεση έμφυλων υποκειμένων από το δημόσιο διάλογο και χώρο, αποτελεί κανόνα και τεχνική βιολογικής ρύθμισης με στόχο την αφαίρεση βασικών δικαιωμάτων και την ένταξη του εκδιωγμένου ατόμου στην κατηγορία του ξένου σώματος, του ανοίκειου άλλου. Σε μία μητροπολιτική κοινωνία

1. Η παράσταση *“Antigone of Syria”* (σκηνοθεσία Omar Abu Saada) παρουσιάστηκε σε τρεις παραστάσεις στο θέατρο Al Madina της Βηρυτού, τον Δεκέμβριο του 2014. Ξεκινώντας με ένα εργαστήριο γνωριμίας και προετοιμασίας των γυναικών που συμμετείχαν στην παράσταση, πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια η καταγραφή βιωματικών ιστοριών που εντάχθηκαν στην πλοκή του έργου.

<https://www.theguardian.com/global-development/gallery/2014/dec/10/syrian-refugee-women-lebanon-antigone-sophocles-in-pictures>

2. Landes, J. B. (ed.) (1998), *Feminism, the Public and the Private*. Oxford: Oxford University Press, σελ. 1

αυταρχικού, «έμφυλου διπολισμού» πλήθος υποκειμένων, βιώνουν διακρίσεις και αποκλεισμούς, μία μορφή «κοινωνικού θανάτου», με συνέπειες ορατές στη δομή της ίδιας της σύγχρονης πόλης.

Στη δυτική σκέψη, το δίπολο ιδιωτικό/δημόσιο έχει διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην εδραιωμένη αντίληψη για την πόλη και τον οικο, θέτοντας στο περιθώριο, κοινωνικό και πολιτικό, οτιδήποτε δεν μπορεί να ενταχθεί ξεκάθαρα, σε κάποιο από τα δύο νοητά άκρα. Για τον Hans Paul Bardt, στο έργο του *Η Σύγχρονη Μητρόπολη*, η ίδια η έννοια της αστικότητας γίνεται αντιληπτή και κατανοητή μέσω της αυστηρής διάκρισης της ιδιωτικής από τη δημόσια σφαίρα.³ Η διάκρισή αυτή, φέρει απόρροιας ορατές όχι μόνο στην υλική διάσταση του δημόσιου, αστικού χώρου, μα κυρίως σε πρακτικές που γεννούν αποκλεισμούς και προσβάσεις σε αυτόν. Ταυτόχρονα, η ανάδειξη του δημόσιου ως ισχυρότερου πεδίου, κοινωνικά και πολιτικά, οδηγεί σε μία υποτίμηση του ιδιωτικού και κατ' επένταση εκείνων των υποκειμένων που τοποθετούνται αποκλειστικά εντός των ορίων του. Δημιουργείται, υπό αυτές τις συνθήκες, μία συγκεκριμένη κατηγορία πολιτών, στους οποίους αποδίδεται η δημόσια σφαίρα, όπου - συχνά άκριτα – τείνουν να κυριαρχούν.⁴

Πλήθος σημασιών έχουν αποδοθεί, με σκοπό τον ορισμό και την ερμηνεία των όρων «δημόσιος», «δημόσιου χώρος» και «δημόσια σφαίρα» σήμερα, σχεδόν αποκλειστικά συνδεδεμένα με τις έννοιες της πόλης και του κράτους. Οι Neil Smith και Setha Low σε μία απόπειρα διερεύνησης των πολιτικών του δημόσιου (αστικού) χώρου, εξετάζουν ποικίλες κοινωνικές πτυχές, υλικών δομών της σύγχρονης πόλης. Αντιλαμβάνονται το δημόσιο χώρο ως ένα ανομοιογενές πεδίο, με διαφορετικές διαστάσεις και πτυχές της ανοιχτότητας και της προσβασιμότητάς του. Η προέλευση του όρου αναζητείται, σε βάθος χρόνου, στην ελληνική αρχαιότητα, όπου το δημόσιο ταυτίζεται με το αστικό, εκφρασμένο στα πλαίσια της Αγοράς της αρχαίας Αθήνας, τόπο πρόσβασης του ελεύθερου πολίτη.⁵ Η σχέση της πόλεως με την Αγορά, όπως προκύπτει από τη μελέτη της ελληνικής αρχαιότητας, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στις αναλύσεις θεωρητικών, που αναζήτησαν πτυχές του αρχαίου ελληνικού μεγαλείου, στη δομή της μητρόπολης.

Η σύγχρονη αντίληψη για το διαχωρισμό του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, καθώς και των υποκειμένων που εντάσσονται ή/και αποβάλλονται από αυτούς, έχει δεχτεί αναντίρροπη επιρροή από τις θεωρητικές προσεγγίσεις των σπουδαίων πολιτικών διανοητών του 20^{ου} αι., της Hannah Arendt και του Jürgen Habermas, οι διατυπώσεις των οποίων συνέβαλαν σημαντικά στο θεωρητικό πλαίσιο της

3. Η άποψη του Hans Paul Bardt στο βιβλίο *Η Σύγχρονη Μητρόπολη* χρησιμοποιείται ως αναφορά από τους Βαΐου Ντ. και Καλαντίδη Α., στο κείμενο Πόλεις των "Αλλων": Καθημερινές Πρακτικές και Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου, στο συλλογικό έργο (επιμ. Μ. Σπυριδάκης), *Χωρικοί Μετασχηματισμοί και Κοινωνική Έρευνα*, Νήσος, Αθήνα 2009, σελ. 23

4. Οι κατηγορίες του φύλου, της εθνότητας, της τάξης, της σεξουαλικότητας και του έθνους -άντρας, λευκός, αστός, ετεροφυλόφιλος, κάτοικος της Δύσης -, χαρακτηρίζουν εκείνα τα υποκείμενα που καλούνται ως ελεύθεροι πολίτες, που δρουν στη δημόσια σφαίρα, αποκλείοντας όσους δεν πληρούν τα συγκεκριμένα κριτήρια. «[...] το λογοθετικό καθεστώς της εθνικής, ιδιοκτησιακής, λευκής και ετεροκανονικής αρρενωπότητας εμπεδώνεται ως η κατεξοχήν πολιτισμική νόρμα που ρυθμίζει το περιεχόμενο του ανθρώπινου και του πολιτικού», αναφέρουν η Αθ. Αθανασίου και ο Γ. Τσιμουρής στο: Αθανασίου, Α., Τσιμουρής, Γ. (2013), *Χαρτογραφώντας τη βιοπολιτική των συνόρων: Σώματα, τόποι, απεδαφοποιήσεις. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 140-141 Β' - Γ', σελ. 3

5. Low, S., Smith, N. (ed.) (2006), *The politics of Public Space*, Routledge, London

παρούσας μελέτης. Πιο συγκεκριμένα, η θεωρητικός Seyla Benhabib, διατυπώνει τρεις διαφορετικές οπτικές του δημόσιου χώρου, που αντιστοιχούν σε τρεις κύριες επιρροές της δυτικής πολιτικής σκέψης: την αγωνιστική οπτική της Hannah Arendt, τη συμμετοχική εκδοχή του Jürgen Habermas και το φιλελεύθερο μοντέλο δημόσιου χώρου της Δύσης.⁶ Οι δύο πρώτες εκδοχές θα αναλυθούν εκτενέστερα στη συνέχεια του κεφαλαίου, λαμβάνοντας καθοριστικά υπόψη την οπτική του φύλου, ως αναπόσπαστο κομμάτι της μελέτης της πόλης και του χώρου, ιδιωτικού και δημόσιου.

Η κριτική που ασκήθηκε στις θεωρητικές προσεγγίσεις των Arendt και Habermas, με βάση τη φεμινιστική θεωρία, συνοψίζεται στη σημασία της ελεύθερης και ισότιμης πρόσβασης στη δημόσια σφαίρα και την επαναφορά του ατομικού σε αυτή, ως μία πράξη, πολιτική και συλλογική ταυτόχρονα. Υποστηρίζουν έμπρακτα πως το δικαίωμα στην πόλη, αποτελεί δικαίωμα καθολικό, πέρα από οποιαδήποτε εθνοφυλετική, σεξουαλική, πολιτισμική και κοινωνική κατηγοριοποίηση. Η αγωνιστική οπτική τους προτείνει ένα μοντέλο δημόσιας σφαίρας, όπου ασκείται μία συνεχής κριτική στους αποκλεισμούς, τους περιορισμούς και τις διακρίσεις πάνω στις οποίες στηρίζεται το δίπολο ιδιωτικό/δημόσιο. Η θεώρηση αυτή, εστιάζοντας στο φύλο, διατρέχει τη διπλωματική εργασία, τροφοδοτημένη στη συνέχεια, από την κριτική μελέτη και ανάλυση του δραματικού κειμένου της Αντιγόνης του Σοφοκλή.

8 του Μάρτη 1984 και οι εκτρώσεις είναι ακόμα παράνομες, η αντισύλληψη ανύπαρκτη, ο βιασμός στο γάμο νόμιμος, η κακοποίηση των γυναικών καθημερινή

Αυτόνομη Κίνηση Γυναικών Ομάδα Γυναικών Αμελεζοτήτων Ομάδες Γυναικών Φιλοσοφικής Γυναικεία Ομάδα Κοκκινιάς

ΛΕΣΒΙΑ ΦΕΜΙΝΙΣΤΡΙΑ 'Ιδεολογική Σύγχυση ή 'Επανάστατική Σύθεση

αφιέρωμα στη γυναίκα από 10 γενναία μέχρι 19 φεβρουάρι

φιλοσοφική ομιλία αφιερωμένη στον φεμινισμό-απορροή

6. Benhabib, S. (1992), Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition and Jürgen Habermas in *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*, Polity Press, Cambridge, England, σσ. 89-120

Οπτικές του Δημόσιου χώρου: Hannah Arendt και Jürgen Habermas

Το ιδιωτικό και το δημόσιο αποτελούν έννοιες που συγκροτούν, στη Δυτική σκέψη, τη γνώση για τον αστικό χώρο, τόσο σε υλικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο. Οι συνέπειες αυτού του έντονου διαχωρισμού, γίνονται ορατές στη δομή της πόλης, την έννοια της κατοίκησης, τις κοινωνικές πρακτικές, τους πολιτικούς θεσμούς, τα κατασκευασμένα πρότυπα και τη συγκρότηση ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων. Προκύπτει, ως συνέπεια της διχοτομικής σκέψης, μία σειρά άλλων προκαθορισμένων διπόλων: εντός/εκτός, ελευθερία/ανάγκη, αρσενικό/ θηλυκό, ένταξη/ αποκλεισμός.⁷ Η αντιουσιοκρατική αποδομιστική θεωρία του Jacques Derrida, που αμφισβητούσε και υπονόμειε την κυριαρχία των αντιθετικών διπόλων, οδήγησε τον μεταστρουκτουραλιστικό και μεταμοντέρνο φεμινισμό στην αποδόμηση των ιεραρχικών, διπολικών αντιθέσεων σε ένα ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό και χωρικό πλαίσιο.

Οι σύγχρονες αναλύσεις και θεωρίες για το δημόσιο χώρο, στην παράδοση της Δυτικής πολιτικής σκέψης, προϋποθέτουν το διαχωρισμό ιδιωτικού και δημόσιου, με το δεύτερο να κατέχει την κυρίαρχη θέση. Στη σκιά του δημόσιου, παραμένει το ιδιωτικό, ως χώρος ανισότητας, περιορισμού και ανελευθερίας. Ο έλεγχος που ασκείται στα περιορισμένα πλαίσιά του αποτελεί κανόνα ρύθμισης της ανομοιογένειας και κατασκευής μίας επιβεβλημένης έμφυλης ταυτότητας. Όπως προαναφέρθηκε, καθοριστική υπήρξε η συμβολή των διανοητών Η. Arendt και J. Habermas, οι οποίοι εισήγαγαν διαφορετικές προσεγγίσεις για τη σημασία και την προσβασιμότητα του δημόσιου χώρου, θεωρώντας όμως ως δεδομένη την αυστηρή διάκριση των δύο πόλων. Η συστηματική μελέτη και σύγκρισή των διατυπώσεών τους συνέβαλε στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο καθιερώθηκε η διάκριση των δύο σφαιρών και η ένταξη των υποκειμένων σε αυτές, λαμβάνοντας, όμως, ως σημείο αναφοράς τη φεμινιστική κριτική και τις διεκδικήσεις της.

«Οίκος» και «πόλις» στην πολιτική φιλοσοφία της Hannah Arendt

Η Hannah Arendt, μία από τις σημαντικότερες πολιτικές διανοήτριες και φιλοσόφους του περασμένου αιώνα, αφιέρωσε ένα σημαντικό τμήμα της μελέτης της στην ανάδειξη των «χαμένων θησαυρών» της πολιτικής παράδοσης της Δύσης, εστιάζοντας στην απώλεια του δημόσιου χώρου, ως μία κριτική στις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της νεωτερικότητας. Η βασική διαφοροποίηση που παρατηρεί στις μοντέρνες κοινωνίες συνοψίζεται στην υποτίμηση του πολιτικού πεδίου σε σχέση με την οικονομική αγορά και το θεσμό της οικογένειας, που αποκτούν ιδιαίτερη ισχύ. Η «άνοδος του κοινωνικού», όπως

7. Βαΐου, Ν., Καλαντίδης, Α. (2009), Πόλεις των “Άλλων”: Καθημερινές Πρακτικές και Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου, στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Χωρικοί Μετασχηματισμοί και Κοινωνική Έρευνα*, Νήσος, Αθήνα, σελ. 23 και στο Benhabib, S. (1993), *Feminist Theory and Hannah Arendt's concept of public space*, στο *History of the Human Sciences*, Vol. 6 No. 2, SAGE, London, Newbury Park and New Delhi, σελ. 97

παρουσιάζεται στο έργο της *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (Vita Activa)*, αποτελεί για την ίδια, αιτία της μετατροπής του δημόσιου χώρου από τόπο άσκησης της πολιτικής σε ένα κατασκευασμένο χώρο αλληλεπιδράσεων όπου «τα άτομα δεν δρουν παρά μόνο συμπεριφέρονται ως οικονομικοί παραγωγοί, καταναλωτές και αδρανείς κάτοικοι της πόλης.»⁸ Ως συνέπεια, πράξεις που εντάσσονται στα πλαίσια του ιδιωτικού πεδίου, του «σκιερού χώρου του νοικοκυριού», προβάλλονται πλέον στο δημόσιο διάλογο.⁹

Η ιδέα της ταύτισης του ιδιωτικού χώρου με τον οίκο και του δημόσιου με τον χώρο άσκησης πολιτικής και διαλόγου μεταξύ ίσων, ελεύθερων πολιτών, είναι σαφής στη θεωρία της Arendt, με τους δύο πόλους να είναι σαφώς διαχωρισμένοι. Η πολιτική θεωρία της βασίζεται στο ιδεώδες της αρχαίας ελληνικής πόλης, όπου η υλική διάσταση του δημόσιου χώρου αποτυπώνεται στην Αγορά της αρχαίας Αθήνας. Ο πολιτικός δημόσιος χώρος της αρχαίας πόλης ήταν προσβάσιμος από τους ελεύθερους πολίτες εκ των οποίων εξαιρούνταν οι γυναίκες, οι δούλοι, οι εργάτες και οι μέτοικοι, παρά την καθοριστική συμβολή τους στην ομαλή λειτουργία της καθημερινής ζωής. Με κριτήριο και πρότυπο αυτό, του επίσημου αποκλεισμού από τα κοινά, η Arendt ασκεί την αυστηρή κριτική της στην εισβολή πρακτικών κοινωνικής φύσης στο δημόσιο αστικό χώρο, και κατ' επέκταση όλων εκείνων των υποκειμένων που ανήκουν στην κατηγορία του πολιτικά «ξένου» ή «άλλου».¹⁰ «Αποτελεί απαραίτητα η “ανάκαμψη του δημόσιου χώρου” στις συνθήκες της νεωτερικότητας μία ελιτίστικη και αντιδημοκρατική πρακτική που δύσκολα μπορεί να συμφιλιωθεί με το αίτημα για μία καθολική πολιτική χειραφέτηση και επέκταση των δικαιωμάτων του πολίτη, όπως διεκδικήθηκαν από την Αμερικάνικη και τη Γαλλική επανάσταση;», είναι ένα ερώτημα που θέτει η Seyla Benhabib, ως ένα σχόλιο στη διεκδίκηση της χειραφέτησης που απορρέει από την άνοδο του κοινωνικού και την οποία κρίνει αρνητικά η Arendt.¹¹ Η θέση αυτή συνάδει με εκείνη της φεμινιστικής κριτικής, η οποία θα παρουσιαστεί εκτενέστερα στη συνέχεια της μελέτης.

Αποτρέποντας την πεποίθηση της νοσταλγίας, πίσω από την έργο της Hannah Arendt, αναγνωρίζεται η σημασία και η επιρροή που άσκησε η φιλοσοφική ανάγνωση της ιστορίας, η οποία επιτρέπει την μεταφορά πολιτικών ιδεών και πρακτικών του παρελθόντος στο σήμερα. Η «αγωνιστική» και «συνεργατική», όπως χαρακτηρίζεται, αντίληψη του δημόσιου χώρου, εντοπίζεται στο πολιτικό και ηθικό μεγαλείο, ηρωικών συχνά, πρακτικών που εκτελούνται συλλογικά. Για την Arendt ο δημόσιος χώρος είναι αποκλειστικά εκείνος στον οποίο «οι άνθρωποι δρουν από κοινού και σε συνεργασία», ο χώρος στον οποίο «μπορεί να εμφανιστεί η ελευθερία.»¹² Δημόσιος χώρος μπορεί να θεωρηθεί μία

8. Benhabib, S. (1993), ο.π. σελ. 90.

Συγκεκριμένα η Benhabib αναφέρει: «Αυτός η αμείλικτα αρνητικός απολογισμός της ανόδου του κοινωνικού και της παρακμής της δημόσιας σφαιρας έχει υπάρξει στο επίκεντρο της αντι-νεωτερικής πολιτικής της Arendt.»

9. ο.π, σελ. 90

10. Η Ντ. Βαΐου και ο Άρ. Καλαντίδης χρησιμοποιούν τον όρο “outsider”, ο οποίος δεν έχει ακριβή μετάφραση στα ελληνικά. «Η απόδοση ως εκτός τόπου ή περιθωριακός, αποκλεισμένος, έχει διαφορετικές συνδηλώσεις και λιγότερο άμεση χωρική αναφορά.», γράφουν οι ίδιοι. Βαΐου Ν., Καλαντίδης Α. (2009), ο.π. σελ. 23

11. Benhabib, S. (1993), οπ. σελ. 91

12. Arendt, H. (1986), *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (Vita Activa)*, μτφρ Στ. Ροζάνη, Γ. Λυκιαρδόπουλου, Γνώση, Αθήνα, σελ. 50

πλατεία, αλλά και ένα σαλόνι στο οποίο αναπτύσσεται πολιτικός διάλογος. Η ισχύς, όμως, που αποκτά ο ιδιωτικός χώρος από αυτό το πρίσμα δε συνάδει με την αντίστοιχη χειραφέτηση των υποκειμένων που εντάσσονται αποκλειστικά σε αυτόν. Ο αρσενικός, ετεροφυλόφιλος και ελεύθερος πολίτης παραμένει στο επίκεντρο της πολιτικής σκέψης και της δημόσιας προβολής. Οι δημόσιοι χώροι, γίνονται χώροι ελεύθερης έκφρασης, δύναμης, αλλά και άσκησης εξουσίας, εις βάρος όσων εξαιρούνται από αυτούς.

Ο μετασχηματισμός της δημόσιας σφαίρας και η κριτική θεωρία του Jürgen Habermas

Η φιλοσοφική και ιστορική κριτική του J. Habermas για τη μορφή και τη λειτουργία της δημόσιας σφαίρας από την Αναγέννηση μέχρι τον 19^ο αιώνα, καθόρισε σημαντικά την ιδέα και τις αντιλήψεις πλήθους πολιτικών κινήματων της Δύσης, σε κρίσιμες, ιστορικά, περιόδους του 20^{ου} αιώνα. Η διάγνωση και τοποθέτησή του για την σημασία μίας κοινωνίας των πολιτών επαναδιαμόρφωσε ερωτήματα σχετικά με τη θεωρία της δημοκρατίας και την έμπρακτη εμφάνισή της στις σύγχρονες κοινωνίες της Δύσης.¹⁴ Ο λόγος του έχει υπάρξει στο επίκεντρο των ανθρωπιστικών και πολιτικών σπουδών, μεταξύ των οποίων κοινωνιολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες, φιλόσοφοι και μελετητές της φεμινιστικής θεωρίας επιδιώκουν να προσδιορίσουν την έννοια και τη μορφή του δημόσιου χώρου σήμερα.

Ο Habermas αντιλαμβάνεται τον δημόσιο χώρο ως χώρο ανταλλαγής ελεύθερων ιδεών από ελεύθερους πολίτες. Μελετώντας την αρχαία ελληνική πόλη και το ιδεώδες της αθηναϊκής δημοκρατίας, επεξεργάζεται την ιδέα του δημόσιου χώρου, που υποστηρίζει η Arendt, ως τον τόπο όπου «οι άνθρωποι δρουν από κοινού και σε συνεργασία» και εισάγει μία, διαφοροποιημένη από εκείνη, έννοια της δημόσιας σφαίρας, ορισμένη στην ιδανική της μορφή. Η έννοια αυτή αντλείται από τη φιλοσοφική και κοινωνική συνθήκη του 18ου αιώνα, καθώς και από την άνοδο των δημοκρατικών, κοινωνικών ιδρυμάτων και καθολικών καλλιτεχνικών πρακτικών της αστικής τάξης, στην περίοδο του Διαφωτισμού, όπου εντοπίζεται αρχικά η δημόσια σφαίρα, καθώς και στην εποχή των Επαναστάσεων (1789 – 1848).¹⁵

Ως αφετηρία της έρευνάς του για το δημόσιο χώρο ο Habermas παρουσιάζει τη Γερμανική έκδοση του *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, το 1962, με μία σαφή επιρροή από τις απόψεις των θεωρητικών, Horkheimer και Adorno και εύστοχη κριτική ενάντια στο φασισμό.¹⁶ Επανευρυνώντας τις συνέπειες, υλικές και συμβολικές, της κοινωνικής ανόδου, στην αστική συνθήκη της νεωτερικότητας, εισάγεται, από τον ίδιο, η εξιδανικευμένη

14. Landes, J. B. (1998), *The Public and the Private Sphere: A Feminist Reconsideration*, στο J. Landes (ed.), *Feminism, the Public and the Private.*, Oxford University Press, Oxford, σελ. 135

15. ο.π σελ. 136

16. Johnson, P. (2006), *Habermas, Rescuing the Public Sphere*, Routledge, New York, σσ. 19-20

ιδέα της δημόσιας σφαίρας ως αποτέλεσμα της κοινής δράσης όσων βιώνουν τις κοινωνικές και πολιτικές καταστάσεις, έχοντας τη δυνατότητα συμμετοχής στη διαμόρφωση και αξιολόγησή τους. Το κοινό, ως ένα σύνολο ανεξάρτητων ιδιωτών, μπορεί να καταλήξει σε μία συμφωνία για τη δίκαιη διαχείριση και κατανομή των κοινών πόρων, γεγονός που επιτεύχθηκε ως ένα βαθμό με δημοκρατικές πρακτικές των μοντέρνων πολιτισμών.¹⁷ Η δημόσια σφαίρα, εκφράζει όλες εκείνες της δυνατότητες που παρέχονται στο κοινό μίας δημοκρατικής κοινωνίας, σε αντιπαράθεση με την ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη που επιβάλλει ένα μοντέλο κυριαρχίας και ανελευθερίας.

Η έννοια της δημόσιας συμμετοχής του κοινού, σε έναν πρακτικό διάλογο, η οποία διαπερνά τη θεωρία του Habermas, έχει ως συνέπεια τη δημιουργία περισσότερων από μία δημόσια σφαίρα στις σύγχρονες κοινωνίες. Η αρχή της συμμετοχής, άρα και οι δημόσιες σφαίρες επεκτείνεται σε τρεις διακριτές περιοχές: την κοινωνία, μέσω της τήρησης των θεσμών, την προσωπικότητα, με την καλλιέργεια της ατομικής ταυτότητας του κάθε υποκειμένου, και την πολιτισμική παράδοση.¹⁸ Η δημιουργία πολλαπλών δημόσιων σφαιρών και κοινών των οποίων η συμμετοχή και δράση επεκτείνεται από την πολιτική στην κοινωνική και πολιτισμική ζωή, οδηγεί σε μία διαφορετική αντίληψη του δημόσιου χώρου και κυρίως σε σχέση με εκείνον που υποστήριζε η Hannah Arendt.

«Ο δημόσιος χώρος, δεν γίνεται αντιληπτός ως ένας αγωνιστικός χώρος ανταγωνισμού για την αναγνώριση και την αθανασία μίας πολιτικής ελίτ. Θεωρείται δημοκρατικός, καθώς μέσω των διαδικασιών που επηρεάζονται από κοινωνικούς κανόνες και συλλογικές πολιτικές αποφάσεις, δίνεται στον καθένα ο λόγος για την δημιουργία και την υιοθέτησή τους.»¹⁹

Η διεύρυνση της δημόσιας σφαίρας και της κοινής συμμετοχής, προϋποθέτει τον διαχωρισμό ιδιωτικού και δημόσιου, χωρίς να γίνεται σαφές το ποιοι είναι εκείνοι που αποτελούν το θεωρητικό κοινό του Habermas.²⁰ Η φεμινιστική κριτική στο έργο του εστιάζει στις εξισωτικές αρχές του εκδημοκρατισμού που διατυπώνει ο ίδιος, χωρίς να προσεγγίζονται οι ήδη καθιερωμένες κοινωνικοπολιτικές ανισότητες και αποκλεισμοί.²¹ Έτσι η συμμετοχή και κοινή δράση στη δημόσια σφαίρα γίνεται προνόμιο των ετεροφυλόφιλων ανδρών της Δύσης, ταυτίζοντας το αντρικό *«με την αντικειμενικότητα και τη γενικότητα»*.²² Οι προσεγγίσεις θεωρητικών φεμινιστριών, θα παρουσιαστούν εκτενέστερα στη συνέχεια του κεφαλαίου, σε μία προσπάθεια αντίληψης του δημόσιου χώρου, ως χώρου ανοιχτού και προσβάσιμου προς κάθε έμφυλο υποκείμενο.

17. H P. Johnson αναφέρει: *«Έχει καταστεί εφικτό: Το συνταγματικό καθεστώς και τα κράτη πρόνοιας, η πολιτική δράση με στόχο τη θεσμική μεταρρύθμιση και η ανθρωπιστική κοινωνικότητα των πολυπολιτισμικών κοινωνιών που επιδιώκουν τόσο την κοινή κατανόηση όσο και την άνοδο της αυτο-κατανόησης, των ιδιωτικών ατόμων.»* ο.π., σελ. 11

18. Benhabib. S. (1993), ο.π. σελ. 104

19. ο.π. σελ 105

20. Landes, J. B. (1998), ο.π σελ. 142

21. Fraser, N. (1990), Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy in *Social Text*, No. 25/26, Duke University Press, σελ. 59

22. Βαΐου, Ν., Κάλαντιδη,ς Α. (2009), ο.π. σελ. 34

Φεμινιστική κριτική για μία ελλιπή δημόσια σφαίρα

Με την πεποίθηση πως το «Προσωπικό είναι Πολιτικό», τα φεμινιστικά κινήματα, τις τελευταίες δεκαετίες κινούνται ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πόλους, θέτοντας το κριτήριο του φύλου, στο επίκεντρο της μελέτης του δημόσιου και ιδιωτικού λόγου και χώρου. Με συνεχείς αγώνες και πολλαπλές διεκδικήσεις ο φεμινισμός προσπάθησε να προσφέρει, αρχικά στη γυναίκα και στη συνέχεια σε όσους δεν εντάσσονται στην κατηγορία μίας έμφυλης κανονικότητας, τη δυνατότητα να εκφράζονται ελεύθερα και δημόσια, όσα υποκρύπτονται στη σιωπή της ιδιωτικής σφαίρας.²³ Η «ιδιωτική απομόνωση» μετατρέπεται, σύμφωνα με τη Joan B. Landes, σε έναν «δημόσιο ακτιβισμό».²⁴ Στόχο αποτελεί η μείωση της διάκρισης ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα, η οποία καταπατάται στη συνθήκη του εδραιωμένου φιλελεύθερου, πατριαρχικού καθεστώτος. Η σεξουαλική περιθωριοποίηση αποτέλεσε μία ακόμα πτυχή αυτής της έμφυλης διάκρισης. Οι χωρικές διαστάσεις της φεμινιστικής διεκδίκησης γίνονται ορατές στη δομή της σύγχρονης πόλης, όπου πλήθος έμφυλων υποκειμένων, δηλώνουν με την έκθεση των σωμάτων τους, την ύπαρξη και τη δημόσια παρουσία τους.

Οι ορισμοί και οι έννοιες του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, που παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα, τέθηκαν στη μελέτη της φεμινιστικής θεωρίας, όχι ως μία προσπάθεια επανερμηνείας των όρων, αλλά ως μία απόπειρα κριτικής της πολιτικής θέσης και ισότιμης προσβασιμότητάς τους. Σύμφωνα με την «αγωνιστική» και δημοκρατική άποψη της Arendt και την φιλελεύθερη οπτική του Habermas, ο δημόσιος χώρος είναι ένας χώρος ελευθερίας και κοινής πολιτικής δράσης. Η ιδιωτική σφαίρα, αντίθετα, ταυτίζεται με την απομόνωση, την προστασία και την έκφραση σωματικών και σεξουαλικών αναγκών που είθισται να κρύβονται από τη δημόσια θέα. Η φεμινιστική κριτική αυτής της διάκρισης, εστιάζει στην άνιση κατανομή της ελεύθερης δράσης και βούλησης, τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο, με αποτέλεσμα «ο σκιερός χώρος του νοικοκυριού», κατά την Arendt, να μετατρέπεται σε τόπο άσκησης εξουσίας, υποτίμησης και συχνά έμφυλης σωματικής και ψυχολογικής βίας. Μέσω της στρουκτουραλιστικής και μεταστρουκτουραλιστικής προσέγγισης, η θεωρία του φύλου, εξετάζει τη σημασία του έμφυλου προσδιορισμού στη δημιουργία της προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας του υποκειμένου.²⁵ Η καθολικότητα του διαχωρισμού ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας και της έμφυλης περιθωριοποίησης υπήρξαν καθοριστικά κριτήρια επαναπροσδιορισμού της, καθιερωμένης στη Δυτική σκέψη, έννοιας του πολίτη.

Η σύγχρονη φεμινιστική θεωρία, άσκησε βαθιά κριτική στο φιλοσοφικό και πολιτικό έργο της

23. Όπως χαρακτηριστικά δήλωσε η Carole Pateman το 1983, «ο διαχωρισμός ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο είναι κεντρικός σε εδώ και σχεδόν δύο δεκαετίες φεμινιστικής γραφής και πολιτικού αγώνα: είναι τελικά αυτό που πραγματικά χαρακτηρίζει το φεμινιστικό κίνημα».

Pateman, C. (1983), *Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy*, στο S.I. Benn & G.F. Gaus (eds.) *Public and Private in Social Life*, St. Martin's Press, New York, σελ. 281

24. Landes J. B. (ed.) (1998), *Feminism, the Public and the Private*, Oxford University Press, Oxford, σελ.1

25. ο.π. σελ. 2

Hannah Arendt, ως προς το δίπολο ιδιωτικό/δημόσιο. Η σκέψη της κρίνεται συχνά «αινιγματική» ή/και «προκλητική».²⁶ Η ίδια «θέλησε να προστατέψει τον *sui generis* χαρακτήρα των πολιτικών της απόψεων και την καθαρότητα του δημόσιου χώρου αποτρέποντας την πολιτικοποίηση των θεμάτων κοινωνικής δικαιοσύνης και φύλου», αναφέρει χαρακτηριστικά η Bonnie Honig.²⁷ Το «γυναικείο πρόβλημα» δεν αποτελούσε για την Arendt ένα πολιτικό ζήτημα.²⁸ Η κριτική του φεμινισμού δεν εστιάζει τόσο σε όσα εντάσσονται στην πολιτική θεωρία της Arendt μα κυρίως σε όσα αποκλείονται από αυτή. Η έννοια του «αποκλεισμού», γίνεται το επίκεντρο της θεωρίας του φύλου σχετικά με τη διάκριση της ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας. Το καθολικό δικαίωμα στον χώρο της πόλης, τη σφαίρα της ελευθερίας και δικαιοσύνης, κατά την Arendt, αποτελεί διεκδίκηση που θέτει στο επίκεντρο της πολιτικής σκέψης, το αποκλεισμένο έμφυλο σώμα, τις ανάγκες και τις επιθυμίες του. Αντίθετα, σύμφωνα με την Arendt, στο δημοκρατικό ιδεώδες της αρχαίας ελληνικής πόλεως οι γυναίκες και οι δούλοι ζούσαν αποκλεισμένοι από τη δημόσια σφαίρα, όχι μόνο επειδή αποτελούσαν «ιδιοκτησία κάποιου άλλου», αλλά κυρίως επειδή ο ρόλος και η ύπαρξή τους ήταν επίμοχθοι, βασιζόταν δηλαδή όχι στη σκέψη, αλλά στις «σωματικές λειτουργίες» τους.²⁹

Σύμφωνα με την Bonnie Honig, το ανθρώπινο σώμα αποτελεί για την Arendt ένα στοιχείο ανάγκης, μίμησης και καθαρής προόδου, η οποία επιτυγχάνεται και γίνεται εμφανής μέσω της σωματικής εργασίας, κυρίως όσων εντάσσονται στην ιδιωτική σφαίρα. Συγκεκριμένα παραθέτει την αναφορά της Arendt στο έργο της *On Revolution*, σχετικά με τις αποτυχίες της Γαλλικής επανάστασης που οφείλονταν στην καθοδήγηση και επιρροή των αγωνιστών από τις ανάγκες τους σώματός τους.³⁰ Η άνοδος του κοινωνικού υπήρξε μία από τις αιτίες επαναφοράς των σωματικών και υλικών αναγκών, από τον ιδιωτικό χώρο του οίκου, στο δημόσιο πολιτικό διάλογο. Για την ίδια, πολιτική δράση αποτελεί η δημόσια έκφραση των πολιτικών πεποιθήσεων και κατ' επέκταση του ίδιου του εαυτού και όχι αισθημάτων όπως η πείνα, η δίψα ή ο φόβος.³¹ Πρόκειται για μία έκφραση συλλογική και όχι εξατομικευμένη.

Οι απόψεις της Arendt έρχονται σε αντιπαράθεση με τις διεκδικήσεις των φεμινιστικών ρευμάτων των προηγούμενων δεκαετιών, στο σημείο που η ίδια ταυτίζει τη γυναικεία εργασία, με μία δράση σωματική, ενταγμένη στην ιδιωτική σφαίρα του νοικοκυριού. Η χειραφέτηση, επομένως των γυναικών, κρίνεται ως μία απόπειρα ένταξης των αναγκών του σώματος και της υλικότητας, που εκείνες φέρουν ως έμφυλα υποκείμενα, στη δημόσια σφαίρα. Για την Hannah Arendt, η συγκεκριμένη προσπάθεια, οφείλει να εντάσσεται στον ιδιωτικό, «προστατευμένο» χώρο, χωρίς να υποτιμά τη

26. Benhabib, S. (1993), *Feminist Theory and Hannah Arendt's concept of public space*, στο *History of the Human Sciences*, Vol. 6 No2, SAGE, London, Newbury Park and New Delhi, σελ. 97

27. Honig, B., *Toward an Agonistic Feminism: Hannah Arendt and the Politics of Identity*, στο Landes J. B. (ed.) (1998), *Feminism, the Public and the Private*, Oxford University Press, Oxford, σελ. 100

28. ο.π. σελ. 100

29. Arendt, H. σελ. 104

30. Honig, B. ο.π. σελ. 103

31. ο.π. σελ. 104

σημαντική προσφορά του στην ομαλή λειτουργία και οργάνωση του δημόσιου – πολιτικού πεδίου. Ο απόλυτος διαχωρισμός των δύο πόλων εντοπίζεται και στον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας, βασισμένο στη βιολογική διαφοροποίηση, που ιστορικά τοποθετεί τη γυναίκα, εντός των ορίων του οίκου.³² Αποδεικνύεται μέσω αυτών των διπόλων, πως η ταύτιση της γυναίκας με το ρόλο της βιολογικής αναπαραγωγής και της προσφοράς φροντίδας, μέσω της συνεχούς σωματικής, και όχι πνευματικής, προσπάθειας, οδηγεί στον αποκλεισμό όχι μόνο της ίδιας από τη θέση του ελεύθερου πολίτη, αλλά και όσων υποκειμένων δεν εντάσσονται σε κάποια συγκεκριμένη έμφυλη και σεξουαλική κατηγοριοποίηση, ώστε να είναι σαφής ο κοινωνικός και πολιτικός τους ρόλος.

Η πολιτική θέση της Arendt, δεχόμενη έντονη κριτική ως προφεμινιστική ή αντι-φεμινιστική, αξίζει, κατά την Seyla Benhabib, να μελετηθεί σε κριτική συνάρτηση με τη σύγχρονη φεμινιστική θεωρία. Σύμφωνα με την ίδια, η διεκδίκηση που ορίζει η φράση το «προσωπικό είναι πολιτικό», καλεί στην πολιτικοποίηση της ιδιωτικής σφαίρας χωρίς να προϋποθέτει απαραίτητα τη χειραφέτηση των γυναικών, αλλά την «εξάλειψη των ελάχιστων απομεινारीών της ανθρώπινης ελευθερίας στον σύγχρονο κόσμο»³³. Η διατήρηση, επομένως, κάποιων ορίων ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα, κρίνεται ως απαραίτητη, ώστε να μην οδηγηθεί, η διεκδίκηση του φεμινισμού, σε μία νέα μορφή απολυταρχικής πολιτικής.³⁴ Η σημασία της προστασίας του ιδιωτικού χώρου, για την καλλιέργεια και διατήρηση της προσωπικής ελευθερίας και των προσωπικών, συναισθηματικών ή μη, επιλογών, αποτελεί στοιχείο που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην παρούσα μελέτη και ανάλυση του δραματικού κειμένου της σοφόκλειας Αντιγόνης. Η φεμινιστική διεκδίκηση της ελεύθερης και ισότιμης πρόσβασης στο δημόσιο χώρο, δεν ταυτίζεται, κατά την προσωπική μου προσέγγιση, με την υποτίμηση της ιδιωτικής σφαίρας, αλλά με μία προσπάθεια εξάλειψης του απόλυτου διαχωρισμού που εντάσσει υποχρεωτικά το έμφυλο υποκείμενο σε έναν από τους δύο πόλους.

Ο Jürgen Habermas, υποστηρίζοντας τη σημασία της επικοινωνιακής δράσης ως απόρροια της κοινωνικής απελευθέρωσης του ανθρώπου, διαχωρίζει την πολιτική του θέση από εκείνη της Arendt. Μελετώντας το έργο της επαναπροσδιορίζει την φαινομενική αδιαφορία στο θέμα της χειραφέτησης των γυναικών, των εργατών και άλλων μειονοτήτων, θεωρώντας πως ο ορισμός του πολίτη που η ίδια υποστηρίζει, απευθύνεται σε μία μικρή κοινότητα του πληθυσμού. Συγκεκριμένα εστιάζει στη μελέτη της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας όπου η πόλις απευθύνεται στους ελεύθερους άνδρες, ασκώντας πολιτική, ενώ στον οίκο ανήκουν οι γυναίκες και οι δούλοι, αφιερωμένοι στη βιολογική αναπαραγωγή και την εργασία αντίστοιχα.³⁵ Ωστόσο, το θεωρητικό κοινό που ο ίδιος υπερασπίζεται,

32. Benhabib, S. ο.π. σελ. 98

33. Η Benhabib αναφέρει χαρακτηριστικά (ο.π σελ. 99): «Από τον Theodor Adorno και τον Christopher Lasch στην αριστερά, στον Getrude Himmelfarb and Irwing Kristol στη δεξιά, με φιλελεύθερους όπως οι Ronald Dworkin, John Rawls και Bruce Ackerman στη μέση, υπάρχει ένα σημαντικό επιχείρημα στη δυτική πολιτική σκέψη, πως η διατήρηση κάποιων ορίων ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα είναι απαραίτητη για την προστασία της ανθρώπινης ελευθερίας.»

34. ο.π. σελ. 99

35. Landes, J. B. (1998), *The Public and the Private Sphere: A Feminist Reconsideration*, στο J. Landes (ed.), *Feminism, the Public and the Private.*, Oxford University Press, Oxford, σσ.142-145

παραμένει εγκλωβισμένο στα όρια των κοινωνικών στερεοτύπων που διαχωρίζουν τους ελεύθερους πολίτες με κριτήρια φύλου, φυλής, κοινωνικής τάξης και οικονομικής θέσης.

Η κριτική που ασκήθηκε από τη φεμινιστική θεωρία στον ορισμό του ίδιου για τη δημόσια σφαίρα, εντοπίζεται στην γενικευμένη διατύπωση μίας *εξισωτικής αμοιβαιότητας*, χωρίς να τίθενται τα ερωτήματα του ποιοι είναι εκείνοι που συμμετέχουν στον ορθολογικό διάλογο και έχουν μία ισότιμη θέση στο δημόσιο χώρο.³⁶ Η Joan Landes επηρέασε σημαντικά τη σύγχρονη φεμινιστική μελέτη ως προς τη θεωρία του Habermas. Η δική της οπτική, όπως αρχικά παρουσιάζεται στο έργο της για τη θέση των γυναικών στη δημόσια (πολιτική) σφαίρα, από τον Γαλλικό απολυταρχισμό στην αστική τάξη, εστιάζει στην αρρενωπότητα της αστικής συνθήκης του 18ου αι., που εξιδανικεύει ο Habermas, χαρακτηριστικό που καθορίζει τον αυτοπροσδιορισμό και την προσβασιμότητα της δημόσιας σφαίρας κατά την περίοδο αυτή. Ο αστός άνδρας αυτοχαρακτηρίζεται ως πολιτικό ον, ενώ η γυναίκα ως φυσικά οικιακό.³⁷

Στην ανάλυσή του για το δημόσιο χώρο, ο Michael Warner, σημαντικά επηρεασμένος από τον Habermas, εστιάζει στην άνιση κατανομή της διαχωρισμένης ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας, οι οποίες δεν είναι κοινές για όλους. Η απελευθερωτική διαδικασία της νεωτερικότητας που υποστηρίζει ο Habermas, δεν έλαβε καθοριστικά υπόψη βασικές διακρίσεις και διαχωρισμούς, υποστηρίζει ο Warner. Στην οπτική του για τις διαφοροποιήσεις στην πρόσβαση στο δημόσιο χώρο, τοποθετεί τη διάσταση της σεξουαλικότητας, ως ένα προσωπικό χαρακτηριστικό το οποίο εντάσσεται στη σφαίρα του ιδιωτικού. Η αποσιώπηση της σεξουαλικότητας όμως, υποστηρίζει ο ίδιος, αφορά κυρίως όσους αποκλίνουν από τα κανονιστικά πρότυπα της κοινωνίας (γυναίκες, ομοφυλόφιλοι, διεμφυλικοί) οι οποίοι από φόβο ή και ντροπή παραμένουν κρυμμένοι εντός του οίκου.³⁸

Η θεωρητικός Pauline Johnson, στη μελέτη της για τη δημόσια σφαίρα του Habermas, εξετάζει τις αντικρουόμενες οπτικές, παραθέτοντας την απάντηση του ίδιου στη φεμινιστική κριτική. Συγκεκριμένα, ο Habermas υποστηρίζει πως ο αποκλεισμός των γυναικών και άλλων υποκειμένων από τη δημόσια σφαίρα της αστικής τάξης του 18ου αι. στην Ευρώπη δεν επηρέασε καθοριστικά τον «*ιδεατό αυτοπροσδιορισμό*» της ως μία «*ανοιχτή αρένα, αβίαστων και χωρίς περιορισμούς δημόσιων συζητήσεων*».³⁹ Ο ίδιος εξηγεί, πως η θεωρία του για ένα θεωρητικό κοινό και μία κοσμική ζωή (lifeworld) δεν αναφέρεται σε μία συγκεκριμένη σφαίρα ή τομέα της κοινωνικής ζωής, αλλά σε έναν τρόπο πολιτισμικής αναπαραγωγής, στην οποία η απαιτούμενη συνεργασία βασίζεται σε γενικές συμβατικές προσδοκίες.⁴⁰

Η μετάβαση από τις θεωρητικές και φιλοσοφικές έννοιες στη μορφή και σύσταση του δημόσιου

36. Βαΐου, Ν., Καλαντίδης, Α. (2009), Πόλεις των “Άλλων”: Καθημερινές Πρακτικές και Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου, στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Χωριστοί Μετασχηματισμοί και Κοινωνική Έρευνα*, Νήσος, Αθήνα σελ. 35

37. Landes, J. B. (1988), *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Cornell University Press, Ithaca, New York

38. Warner, M. (2002), *Publics and Counterpublics*, Zone Books, Cambridge

39. Johnson, P. (2006), *Habermas, Rescuing the Public Sphere*, Routledge, New York, σελ. 152

40. ο.π σελ. 155

αστικού χώρου σήμερα, αποτέλεσε δύσκολο εγχείρημα δεδομένου του πλήθους ετερόκλητων υλικών και συμβολικών στοιχείων που συνυπάρχουν σε αυτόν. Με την οπτική του φύλου να διαπερνά τη μελέτη και κρίνοντας αυτό, ως έναν καθοριστικό παράγοντα στην ανάλυση του χώρου, γίνεται μία προσπάθεια σύνδεσης της υλικής χωρικότητας του αστικού πεδίου με την ιδέα μίας δημόσιας σφαίρας, ανοιχτής και προσβάσιμης προς κάθε υποκείμενο. Η Doreen Massey, στη μελέτη της για τον χώρο και τον τόπο, υποστηρίζει πως «*το χωρικό είναι πολιτικό*», εστιάζοντας στο πέρασμα από τον ατομικό χώρο του εγώ, στο συλλογικό χώρο των άλλων.⁴¹ Υπό αυτή την έννοια προτείνονται, από την ίδια, τα χαρακτηριστικά μίας εναλλακτικής προσέγγισης και κατανόησης του χώρου, ως αποτέλεσμα αλληλεπιδράσεων, από το παγκόσμιο στο μικροσκοπικό, ως μία σφαίρα πολυπλοκότητας, που επιτρέπει τη συνύπαρξη ετερόκλητων στοιχείων, και ως ένα ανοιχτό σύστημα, συνεχώς σε πρόοδο που ποτέ δεν ολοκληρώνεται.

«*Η διανοητική σύλληψη του χώρου*», σύμφωνα με την D. Massey, «*ως ανοιχτού, πολλαπλού και σχεσιακού, ημιτελούς και πάντοτε υπό κατασκευή, αποτελεί μία προϋπόθεση για την ανοιχτότητα της ιστορίας και, επομένως, μία προϋπόθεση για την ανοιχτότητα της πολιτικής*».⁴²

Το χαρακτηριστικό αυτό του χώρου συνδέεται με την ιδέα της δημόσιας σφαίρας που παρουσιάζεται από τη φεμινιστική θεωρία και τις σπουδές φύλου, ως αναπόσπαστο δικαίωμα της ζωής στη σύγχρονη πόλη. Ο δημόσιος χώρος, υλικός και συμβολικός, γίνεται αντιληπτός ως ένα πεδίο ανοιχτό και προσβάσιμο. Τις τελευταίες δεκαετίες πλήθος επιστημονικών κλάδων, αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι και γεωγράφοι, αναζητούν τα μέσα με τα οποία, ο σχεδιασμός και η μελέτη του υλικού χώρου, θα μπορέσουν να ενσωματωθούν στη θεωρητική έρευνα. Το ερώτημα «*σε ποιον ανήκει εν τέλει ο δημόσιος χώρος*», που απασχόλησε την Pauline Marne, στην έρευνά της για την «*δημοσιότητα*» του δημόσιου χώρου, με μελέτες περίπτωσης αστικά πάρκα στο Λίβερπουλ, παραμένει ισχυρό και πάντα επίκαιρο.⁴³

Στην μελέτη που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της εργασίας, επίκεντρο υπήρξε η διερεύνηση των ορίων ανάμεσα στο ιδιωτικό και στο δημόσιο, μέσα από την οπτική του φύλου. Οι έννοιες του οικείου και του ανοίκειου εντοπίζονται και στους δύο πόλους, στοχεύοντας στον επαναπροσδιορισμό του καθιερωμένου διαχωρισμού, όπως έχει επικρατήσει στην κοινωνικοπολιτική δομή της σύγχρονης πόλης και κατ' επέκταση στο σχεδιασμό του χώρου. Ως όριο μεταξύ «οίκου» και «πόλεως», χαρακτηρίζεται το κοινωνικό και χωρικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται όσοι αποκλείονται ή αρνούνται να τοποθετηθούν αποκλειστικά σε ένα από τα δύο άκρα (ιδιωτικό – δημόσιο). Η έννοια του «περιθωρίου»⁴⁴

41. Massey, D. (2005), *For Space*, SAGE Publications Ltd, London

42. οπ. σελ. 27

43. Η Pauline Marne στο κείμενο της *Whose public space was it anyway? Class, gender and ethnicity in the creation of the Sefton and Stanley Parks, Liverpool: 1858-1872* αναφέρει: «*Παρόλο που ίσως φαίνεται προφανές το τι είναι ο δημόσιος χώρος, έχει προκαλέσει πλήθος επιχειρημάτων ιδιαίτερα το τί θα μπορούσε, ή τουλάχιστον θα έπρεπε, να περιμένουμε από τους δημόσιους χώρους.*» (Στο απόσπασμα αυτό η P. Marne χρησιμοποιεί ως αναφορά τους Berman M., Goheen P.G., Jacobs J., Walzer M. σελ. 423)

44. Ο Γιώργος Μακρονελάκης, σε μεταπτυχιακή του εργασία, ανέπτυξε την οπτική του για τη σημασία του «*να γράφει κά-*

εμφανίζεται στην ανθρωπολογία των φύλων, ως μία απόπειρα παραγωγής γνώσης μέσω της αντικειμενικής παρατήρησης κοινωνικά περιθωριοποιημένων ομάδων. Για την bell hooks το περιθώριο οφείλει να επιδιώκεται ως μία συνειδητή επιλογή.⁴⁵ Ο Michael Warner, αναπτύσσει, τον όρο «αντι-κοινό» (counterpublic), επηρεασμένος από τον ορισμό του Habermas, ως ένα (έμφυλο) κοινό που τοποθετείται συνειδητά στο περιθώριο, και όχι στον κεντρικό δημόσιο χώρο, διεκδικώντας όμως τη δημοσιότητα του.⁴⁶ Το αντικοινό δημιουργεί έναν δικό του δημόσιο χώρο, στα όρια των δύο εδραιωμένων, κοινωνικά και πολιτικά πόλων.

Οι ιδιότητες του πολίτη, ως το «κάθε ιθαγενές ή πολιτογραφημένο μέλος του κράτους που δικαιούται όλα τα προνόμια που απορρέουν από τη συγκεκριμένη ιθαγένεια»⁴⁷, επανεξετάζονται σε σχέση με το κατά πόσο τα νόμιμα και κατοχυρωμένα δικαιώματά του, επηρεάζονται και κατ' επέκταση αναιρούνται κοινωνικά. Η κατηγορία του έμφυλου προσανατολισμού κρίνεται ως κατ' εξοχήν στοιχείο απόρριψης της θέσης του ισότιμου πολίτη. Η θεωρητική τοποθέτηση αυτής της οπτικής ενισχύεται από την έμφυλη, ανθρωπολογική και φιλοσοφική προσέγγιση της Αντιγόνης του Σοφοκλή, ως υποκείμενο που δρα στα όρια μεταξύ οίκου και πόλης, μεταξύ ζωής και κοινωνικού θανάτου. Από τις πρώτες θεωρητικές προσεγγίσεις του G. W. F. Hegel και του Jacques Lacan, μέχρι σύγχρονες φεμινιστικές αναλύσεις, όπως της Judith Butler και της Bonnie Honig, η Αντιγόνη του Σοφοκλή έχει χρησιμοποιηθεί ως βασική αναφορά και σύμβολο σε θέματα ανυπακοής, κυριαρχίας, ήθους, και διάκρισης ανάμεσα στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα. Ο δημόσιος χώρος γίνεται πεδίο διεκδίκησης και επαναπροσδιορισμού, μέσω του θρήνου των έμφυλων υποκειμένων, που ζουν αποκλεισμένα και δρουν, συχνά, από το περιθώριο.

ποιος/α από το περιθώριο», κρίνοντάς το ως «απαραίτητη επιλογή και όχι ως μία μειονεκτική θέση».

Μαρνελάκης, Γ. (2014). Γράφοντας από το περιθώριο και ποια η συνεισφορά του στην ανθρωπολογία των φύλων, στο *Στενές Επαφές Φύλου, Σεξουαλικότητας και Χώρου, 7 κείμενα του Γιώργου Μαρνελάκη*, Ντ. Βαΐου, Ρ. Θεοφανίδου, Σ. Καρσιώτου, Ρ. Μαρκαντά, Ελ. Ντρούκα, Λ. Σαλίχου, Αθ. Χατζηθαθανασίου, Γ. Ψαλλιδάκη (επιμ), futura, ΕΜΠ, Αθήνα, σσ. 15-22

45. hooks, b. (1991), Choosing the Margin as a Space of Radical Openness, στο bell hooks, *Yearning: race, gender, and cultural politics*, Tournaround, Λονδίνο, σελ. 151

46. Warner, M. (2002), ο.π.

Στα “αντι-κοινά” της αστικής δημόσιας σφαίρας του Habermas αναφέρεται η Nancy Fraser, εντάσσοντας σε αυτά το αντι-κοινό των εργατών, των γυναικών της αστικής ελίτ και των εθνικιστικών ομάδων. Η σχέση αυτών με τις επίσημες αρχές και τα κοινά τους, υπήρξαν συχνά αντικρουόμενες.

Fraser, N. (1990), ο.π. σελ. 61

47. Ορισμός από το Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, του Γ. Μπαμπινιώτη

3. *Antigone*, Victor J. Robertson

2

ΕΜΦΥΛΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ

[...] πρὸς οὓς ἀραῖος ἄγαμος ἄδ' ἐγὼ μέτοικος ἔρχομαι.

Αντιγόνη Σοφοκλή, στ. 867

Η Αντιγόνη, η τραγωδία του Σοφοκλή, που παραστασιακά ανοίγει το μύθο των Λαβδαικιδών, (γράφτηκε δέκα περίπου χρόνια πριν τον Οιδίποδα Τύραννο και εξήντα πριν τον Οιδίποδα επί Κολωνώ), μυθολογικά σφραγίζει ως δραματικός καταλύτης τον κύκλο των τριών σοφοκλειων τραγωδιών. Η τραγωδία παρουσιάστηκε στους Αθηναίους πολίτες στα Μεγάλα Διονύσια, το 441-442 π.Χ., την περίοδο ακμής του πολιτισμού και της αθηναϊκής δημοκρατίας. Ο μύθος διεξάγεται στην αγορά των Θηβών. Σύμφωνα με το δραματικό κείμενο του Σοφοκλή, η Αντιγόνη αγωνιζόμενη να τιμήσει το πεθαμένο σώμα του αδερφού της Πολυνείκη, έρχεται αντιμέτωπη με τον βασιλιά Κρέοντα που ανακήρυξε προδότη της χώρας τον νεκρό, απαγορεύοντας ρητά την ταφή του. Η Αντιγόνη βιώνει και υπερασπίζεται σθεναρά την απόφαση και τη μοναξιά της, με τίμημα τη ζωή της. Ο Κρέοντας, ως εκδίκηση για την ανυπακοή της νεαρής, απείθαρχης ηρωίδας, διατάζει τον εγκλεισμό της σε τυφλό υπόγειο τάφο, έναν ζωντανό θάνατο, που είχε ως επακόλουθο την αυτοκτονία της ίδιας και στη συνέχεια του Αίμονα και της μητέρας του, Ευριδίκης.

Στο αρχαίο ελληνικό θέατρο, άνδρες ηθοποιοί ερμήνευαν τους δραματικούς ρόλους, ενώ οι γυναίκες υπήρξαν ως θεατές στους εορτασμούς των Διονυσίων. Σε μία κοινωνικοπολιτική συνθήκη που αρνούνταν στις γυναίκες την ιδιότητα του πολίτη, τα αρχαία δραματικά κείμενα αφηγούν τους νόμους μίας εδραιωμένης έμφυλης ανισότητας, δίνοντας φωνή σε γυναίκες ηρωίδες και καταγγέλλοντας το μισογυνισμό. Οι γυναικείες μορφές του αρχαίου δράματος αναδεικνύουν πτυχές του θήλεως της ελληνικής αρχαιότητας, με προεκτάσεις παρούσες και γόνιμες μέχρι σήμερα.¹ Στην εκμηδένιση των ορίων και των περιορισμών της κάθε ύπαρξης αναφέρεται, εξάλλου, ο Νίτσε, συνδέοντας τη γέννηση της τραγωδίας με την εκστατική διονυσιακή λατρεία.² Ο επαναπροσδιορισμός των ορίων, μέσα από την οπτική του φύλου, υπήρξε αφορμή και κίνητρο της μελέτης της Αντιγόνης, στον παρόν κείμενο,

1. Sesé-Leger, S. (2018), Εισαγωγή στο *Το θήλυ και οι ανατρεπτικές όψεις του στην ελληνική αρχαιότητα*, Χατζόπουλος Θανάσης (επιμ.), Εταιρεία Σπουδών, Αθήνα

2. Νίτσε, Φ. (2010), *Η γέννηση της τραγωδίας*, μεταφρ Ζήσης Σαράκιας, Πανόπτικον, Θεσσαλονίκη, σελ. 91

εξετάζοντας την ίδια ως μία γυναικεία φιγούρα που αψηφά τους επιβεβλημένους νόμους και την πατριαρχική εξουσία.³

Η ανάγνωση ενός αρχαίου κειμένου, σε μετάφραση, και η απόδοση νοημάτων σε αυτό, υποκρύπτει συχνά την αμηχανία και το φόβο του ερευνητή απέναντι στη διερεύνηση του παρελθόντος, που μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένες ερμηνείες και συμπεράσματα, δεδομένου του διαφορετικού και άγνωστου, συχνά, κοινωνικοπολιτικού πλαισίου της εκάστοτε ιστορικής περιόδου. Ανάλογη αμηχανία προκύπτει στη μεταφορική σύγκριση χωρικών χαρακτηριστικών, όπως για παράδειγμα στο πεδίο της πόλης. Μία ερμηνεία του αρχαίου δράματος, ωστόσο, μπορεί, κατά μελετητές, να βασιστεί στη «*μεταφραστική, σκηνοθετική, ή και πολιτική περιρρέουσα ιδεολογία.*»⁴ Τι προκύπτει και αναδύεται μέσα από το κείμενο του Σοφοκλή, για εμάς που το διαβάζουμε σήμερα. Βασισμένη σε αυτή την αντίληψη πραγματοποιήθηκε η παρούσα μελέτη της σοφώλειας Αντιγόνης. Στόχο αποτελεί η ανάδειξη των έμφυλων ταυτοτήτων που προκύπτουν από το κείμενο και η σύνδεσή τους με το θεωρητικό πλαίσιο της διερεύνησης του διπλού ιδιωτικό/ δημόσιο, όπως αποτυπώνεται στο χώρο και την κοινωνική δομή της σύγχρονης πόλης

Η Mary G. Dietz στη μελέτη της για την ιδιότητα του πολίτη μέσα από την οπτική του φεμινισμού⁵, ασκεί κριτική στο έργο της Jean Bethke Elshtain ως προς τις πολιτικές προεκτάσεις της μητρότητας και τις διαδεδομένες αρχές του κοινωνικού φεμινισμού (social feminism), εξετάζοντας τις επιρροές που δέχτηκε η δεύτερη από τα κείμενα του Αριστοτέλη και το μύθο της σοφώλειας Αντιγόνης.⁶ Συγκεκριμένα, η Dietz αρνείται τον απόλυτο διαχωρισμό ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, που εντάσσει τον γυναίκα στον οίκο και τον άνδρα στο δημόσιο πολιτικό διάλογο, σχολιάζοντας την αξία που δόθηκε από τις κοινωνικές φεμινίστριες στο ρόλο της γυναίκας ως μητέρα, εξυψώνοντας τη σημασία του οικογενειακού θεσμού για την ανθρώπινη ύπαρξη. Για την ίδια, σε αντίθεση με την Elshtain, η Αντιγόνη δεν παραμένει, αποκλειστικά, το γυναικείο σύμβολο των ηθικών αξιών του οίκου, που

3. Ο George Steiner στο έργο του *Αντιγόνες*, εξετάζοντας τη διαχρονική σημασία του σοφώλειου δράματος από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, εστιάζει στην αξία που δόθηκε στην ηρωίδα, κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης, όπου η γυναίκα καλείται να «*αναλάβει το ιερό φορτίο της πολιτικής παρουσίας, τις υποχρεώσεις και τις ελευθερίες της δημόσιας έκφρασης, τις οποίες είχε στερηθεί κάτω από το παλιό καθεστώς. Τα δικαιώματα του ανθρώπου, έτσι όπως τα εξέφρασε το 1789, είναι κατά κύριο λόγο τα δικαιώματα των γυναικών.*»[...] «*Οδηγούμαστε, λοιπόν, στο να υποθέσουμε ότι το πρόγραμμα της γυναικείας χειραφέτησης και της πολιτικής ισότητας των δύο φύλων, που διακήρυξε η Γαλλική Επανάσταση και οι ουτοπιστές οι πραγματιστές συνοδοιπόροι της απ' άκρη σ' άκρη της Ευρώπης ήταν αυτό που έκανε την Αντιγόνη κείμενο- σύμβολο.*»

Steiner, G. (2001), *Οι Αντιγόνες, Ομύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, μτφρ Βασίλης Μάστορης – Πάρις Μπουράκης, Καλέντης, Αθήνα, σελ. 29-30

4. Ρεμεδιάκη, Ι. (2006), *Οι μεταφράσεις της Αντιγόνης στην νεοελληνική σκηνή (1850 - 2000)*, Διδακτορική διατριβή (επιβλ. Βάλτερ Πούχνερ), Αθήνα, σελ. 5

5. Dietz, M. G. (1985), Citizenship with a Feminist Face: The Problem with Maternal Thinking, *Political Theory*, Vol. 13, No. 1, Sage Publications Inc, σσ. 19-37

6. Η Elshtain θεωρεί τον Αριστοτέλη και την Αντιγόνη σημαντικά “κεφάλαια” στον επαναπροσδιορισμό της φεμινιστική πολιτικής σκέψης. Βασισμένη στις αρχές του κοινωνικού φεμινισμού, εστιάζει στην ύψιστη σημασία του ιδιωτικού χώρου που εκπροσωπείται από τη γυναίκα, ως (πιθανή) μητέρα και τροφό. Η Αντιγόνη, υποστηρίζει η ίδια, αποτελεί παράδειγμα της δύναμης της «*ιδιωτικής σφαιράς*», ένα «*αρχέτυπο*» της γυναικείας «*ταυτότητας*». (Elshtain 1981, 1982)

η ίδια υπερασπίζεται με σθένος, αλλά εκπροσωπεί έναν πολίτη της Θήβας που στρέφεται ενάντια στην επιβεβλημένη κρατική εξουσία. Υποστηρίζει πως η ηρωίδα του Σοφοκλή είναι ένα πρόσωπο πολιτικό, που «*αναπαριστά τα έθιμα και τις παραδόσεις μίας συλλογικής αστικής ζωής*» και «*υπερβαίνει το διαχωρισμό ιδιωτικού/ δημόσιου, ενσωματώνοντας το προσωπικό στο πολιτικό.*»⁷

Στην ανάλυση του κειμένου που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της διπλωματικής εργασίας, η υπέρβαση του διαχωρισμού ιδιωτικού/δημόσιου - οίκου/πόλεως, που υποστηρίζει η Dietz, αναζητούνται στις χωρικές, κοινωνικοπολιτικές και φιλοσοφικές αναπαραστάσεις του σοφοκλείου δράματος. Το κείμενο διακρίνεται σε τρεις ενότητες, κάθε μία από τις οποίες στοχεύει στην ανάδυση των στοιχείων εκείνων που αντιπροσωπεύουν την Αντιγόνη, ως έμφυλο υποκείμενο, να δρα στα όρια του οίκου (ιδιωτικό) και της πόλεως (δημόσιο). Η διάκριση αυτή, έχοντας συμβολικές προεκτάσεις βασίζεται σε μία μεταφορική αναπαράσταση των χωρικών χαρακτηριστικών του πεδίου δράσης των ηρώων. Οι τρεις κύριες χωρικές δομές που προκύπτουν και η νοηματική τους προσέγγιση θα συνοδεύσουν όλη την περαιτέρω πορεία της εργασίας. Η πρώτη ενότητα είναι ο δρόμος, ως όριο ανάμεσα στον οίκο και την πόλη, όπου πραγματοποιείται ο διάλογος της Αντιγόνης με την αδερφή της Ισμήνη. Την δεύτερη ενότητα αποτελεί ο τάφος, ένας τόπος εγκλεισμού, απομόνωσης και αποκλεισμού, που δεν εντάσσεται αποκλειστικά στη δημόσια ή ιδιωτική σφαίρα. Και το τρίτο μέλος της ανάλυσης, ο δημόσιος θρήνος, συνδέει νοηματικά και χωρικά τις δύο προηγούμενες ενότητες, καθώς ξεκινάει ως μία προσωπική μα δημόσια πομπή στους δρόμους της Θήβας και καταλήγει στον τάφο και την αποτρόπαια τιμωρία της ηρωίδας.

4. Λουκανική νεστορίς από τον ζωγράφο του Δόλωνος, (Βρετανικό Μουσείο)
Η Αντιγόνη οδηγείται από τους δύο φρουρούς στον Κρέοντα.

7. Dietz, M. G. (1985), ο.π, σελ. 29

Ο δρόμος

ΑΝΤΙΓΟΝΗ

*Κοινό το ριζικό μας, αυτάδελφή μου Ισμήνη,
από τα τόσα κρίματα που άφησε πίσω του
ο Οιδίπους, ξέρεις αλήθεια κάποιο να μην το έχει
ο Δίας ξεπληρώσει σε μας τις δυο που επιζούμε;
Γιατί δεν έμεινε πόνος αβάσταχτος, λόγος αναίσχυντος
κατάρα, ατίμωση, που να μην είδανε
τα μάτια μου να πέφτουν στο κεφάλι μας.
Και τώρα τι είναι αυτό που ακούγεται
σε όλη την πόλη, πως μόλις έβγαλε διάταγμα
ο στρατηγός μας;
Πήρε κάτι το αντί σου; Ή καν δεν άκουσες
πως μέλλονται για τους δικούς μας κι άλλες συμφορές
που μηχανεύονται οι εχθροί μας;*

ΙΣΜΗΝΗ

*Δεν έχω ιδέα, Αντιγόνη, [...]
ΑΝ Μα την αλήθεια το φαντάστηκα, γι' αυτό
κι εδώ σε φώναζα, **έξω απ' τις πύλες της αυλής,**
μόνη να ακούσεις τι συμβαίνει.*

Στην αγορά της Θήβας, στο δρόμο έξω από την αυλή του παλατιού, διαδραματίζεται ο Πρόλογος της σοφοκλείας τραγωδίας. Ο λόγος της Αντιγόνης ξεκινάει με τη λέξη «κοινό», που η μετάφρασή της υπονοεί το κοινό αίμα και καταγωγή, που στην προκειμένη περίπτωση συνδέεται άρρηκτα με την κοινή και αβάσταχτη μοίρα. Το κοινό αίμα και η αδελφική αγάπη, η έννοια της κοινότητας που εκφράζεται στον εισαγωγικό λόγο της ηρωίδας, συνεπάγεται το κοινό χρέος προς την οικογένεια και τους νόμους των θεών που αντιτάσσονται στην κρατική εξουσία. Η Judith Butler, αναφερόμενη στην «αιώνια ειρωνεία της κοινότητας» με την οποία ο Hegel χαρακτηρίζει την Αντιγόνη, στη *Φαινομενολογία του πνεύματος*, συγκεκριμένα γράφει: «Βρίσκεται έξω από τους όρους της πόλεως, αλλά είναι κατά κάποιον τρόπο ένα έξω χωρίς το οποίο η πόλις δε θα μπορούσε να υπάρξει».⁸ Η Αντιγόνη με θάρρος εκφράζεται στη δημόσια σφαίρα, ενώ όφειλε να παραμένει στο ιδιωτικό πεδίο. Το «έξω» στο οποίο αναφέρεται η Butler μπορεί να συγκριθεί με την έννοια του περιθωρίου, που αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο και που τείνει να ποικίλει, σύμφωνα με τη φεμινιστική θεωρία, ως προς τις χωρικές συνθήκες και τα υποκείμενα που το αντιπροσωπεύουν.

8. Butler, J. (2014), *Η διεκδίκηση της Αντιγόνης, Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου*, μτφρ Βαρθάρα Σπυροπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 4

Στο απόσπασμα του δραματικού κειμένου που παρατίθεται, η Αντιγόνη, με συναισθηματικά φορτισμένες φράσεις προετοιμάζει την αδερφή της για όσα στην πορεία θα της αποκαλύψει, καθώς η δεύτερη περιορισμένη εντός των πυλών του παλατιού αγνοεί τα όσα διακηρύσσονται από τον βασιλιά Κρέοντα στο δημόσιο χώρο και τους πολίτες της Θήβας. Η άγνοια της Ισμήνης, για τα όσα συμβαίνουν, αντανακλά τη θέση της γυναίκας στην αρχαία Θήβα, που όφειλε να ζει αποκλειστικά εντός του οίκου, απομονωμένη από το δημόσιο χώρο και λόγο. Η Bonnie Honig, αναλύοντας την πρώτη αυτή σκηνή του έργου, παρουσιάζει την αντικρουόμενη, διαχρονικά, παρουσίαση των δύο ηρωίδων, ως ενεργητικό (Αντιγόνη) και παθητικό/αδρανή (Ισμήνη) χαρακτήρα.⁹ Η Αντιγόνη καλώντας την Ισμήνη εκτός των πυλών του παλατιού αποδεικνύει το θάρρος της να ξεπεράσει τον καθιερωμένο χώρο των γυναικών, οι οποίες δεν επιτρεπόταν να βγουν από την αυλή ασυνόδευτες. Εξάλλου, η ίδια έχει ήδη παραβιάσει τους έμφυλους περιορισμούς, καθώς γνωρίζει το δημόσιο διάταγμα το οποίο ανακοινωνόταν επίσημα από άντρες προς άντρες.

Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή, για τον Massimo Cacciari η Αντιγόνη εκπροσωπεί τον «οίκο» που αντιτάσσεται στην «πόλη». Για την Αντιγόνη οι νόμοι του κράτους δεν έχουν καμία ισχύ μπροστά στους νόμους της οικογένειας και του πένθους. «Ο οίκος είναι αυτό-νομος», γράφει ο ίδιος.¹⁰ Ο θυμός του Κρέοντα για την Αντιγόνη δεν οφείλεται στο ότι τη θεωρεί βάρβαρη μα κυρίως την αναγνωρίζει ως εσωτερικό εχθρό της πόλης και των αξιών της.

«Πάντα οι αξίες του οίκου προκαλούν τις αξίες της πόλεως, πάντα διακηρύσσουν την προτεραιότητά τους απέναντί τους. Η πόλη από την πλευρά της, ακόμα και όταν παραδέχεται την αρχαιότητα του οίκου, δεν μπορεί παρά να επιχειρεί να τον σέρει στη δική της νέα τάξη, να τον υποτάξει στις δικές της καινοτομίες.»¹¹

Σύμφωνα με την Irigaray η Αντιγόνη σηματοδοτεί το πέρασμα από την μητριαρχία στην πατριαρχία, καθώς η ίδια με σθένος υπερασπίζεται τις σχέσεις αίματος και τις μητρικές γενεαλογίες. «Αντι-γυναίκα» (anti-woman) αποκαλεί η ίδια την Αντιγόνη, η οποία, γραμμένη από άντρα συγγραφέα, αρνείται να αντιπροσωπεύσει τον «γυναικείο» ή και προκαθορισμένο μητρικό της ρόλο.¹² Η Carol Jacobs στο δοκίμιό της *Dusting Antigone* αναλύει τις οπτικές των Hegel και Irigaray στις αναγνώσεις της σοφόκλειας τραγωδίας. Για την ίδια η Αντιγόνη αποτελεί μία μη αντιπροσωπεύσιμη μορφή, που δεν εντάσσεται αποκλειστικά σε κάποια συγκεκριμένη κατηγορία «γυναίκας» ή «ηρωίδας».¹³ Η Butler χαρακτηριστικά αναφέρει: «η εξεγερτική δύναμη της Αντιγόνης είναι η δύναμη εκείνου που παραμένει έξω από το πολιτικό.»¹⁴ Βέβαια, η μητριαρχία, σύμφωνα με την Monique Wittig δεν διαφέρει καθοριστι-

9. Honig, B. (2011), *Ismene's Forced Choice: Sacrifice and Sorority in Sophocles' Antigone*, *Arethusa*, Vol. 44, No. 1, σελ. 31

10. Cacciari, M. (1999), *Αρχιπέλαγος*, μτφρ Νάσος Κυριαζόπουλος, Δ.Φ., Λογείον, Τραυλός, Αθήνα, σελ. 59

11. ο.π σελ. 55

12. Irigaray, L. (1993). *An Ethics of Sexual Difference*, μτφρ Carolyn Burke, Gillian C. Gill, Cornell University Press, Ithaca, New York

13. Jacobs, C. (1996), *Dusting Antigone*, Vol. 3, No. 5, *Comparative Literature Issue*, pp. 889-917

14. Judith, B. (2014), ο.π.

κά ως αντίληψη από την πατριαρχία, καθώς βασίζεται στον σεξουαλικό και βιολογικό διαχωρισμό αρσενικό - θηλυκό, ορίζοντας την ικανότητα της τεκνοποίησης ως βασική ιδιότητα της γυναίκας.¹⁵

Η Ισμήνη, αντίθετα, φαίνεται να εκπροσωπεί την καθιερωμένη, κοινωνικά, γυναικεία φυσιογνωμία, βυθισμένη στην άγνοια και το φόβο, ως επακόλουθο του χωρικού και πολιτικού περιορισμού της. Στην εξέλιξη του διαλόγου γίνεται η φωνή της λογικής που με ρεαλισμό και πειθαρχία καλεί την Αντιγόνη προς την φρόνηση. Η φύση, κατά την ίδια, είναι αυτή που την υποχρεώνει να παραμένει υποτελής και αδύναμη να αντιδράσει στην κοινή θέληση, γεγονός που εκφράζεται χαρακτηριστικά στο απόσπασμα που παρατίθεται στη συνέχεια. Πρόκειται για την διπλή υποταγή της, ως υπήκοος και, κυρίως, ως γυναίκα. Η Mary Dietz, υποστηρίζει πως η επιβολή της σιωπής είναι εκείνη που χαρακτηρίζει την Ισμήνη, και όχι την Αντιγόνη, ως προστάτιδα του οίκου, διατηρώντας την οικογενειακή γαλήνη, όπως η ίδια όφειλε. Η Αντιγόνη αρνείται να παραμείνει σιωπηλή, στρεφόμενη ενάντια σε μία συνολική πολιτική απειλή.¹⁶

ΙΣΜΗΝΗ

*Και τώρα οι δυο μας, μόνες και έρημες, σκέφου
το ολέθριο τέλος που μας περιμένει, αν παραβούμε
απαράβατη ρήτρα της εξουσίας.*

*Αλλά και αυτό δεν πρέπει να ξεχνάμε: **γυναίκες
γεννηθήκαμε, από τη φύση μας αδύναμες
να αντισταθούμε στον αντρών τη βούληση.***

Η εμβληματική φράση «δε γεννιέσαι γυναίκα, γίνεσαι», της Simone de Beauvoir στο *Δεύτερο Φύλο*, που παρουσιάζει τους τρόπους με τους οποίους η γυναίκα κατασκευάζεται ως ο «Άλλος» του άνδρα, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη φεμινιστική θεωρία. Η Judith Butler αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Αν έχει κάποιο δίκιο η θέση της Μπωβουάρ ότι δε γεννιέται κανείς, αλλά, μάλλον γίνεται γυναίκα, έπεται ότι το γυναίκα είναι κι αυτό ένας όρος υπό επεξεργασία, ένα γίνεσθαι, ένα κατασκευάζειν για το οποίο δεν μπορεί να υποστηριχτεί δικαιολογημένα ότι αρχίζει ή ότι τελειώνει.*»¹⁷ Για την ίδια το φύλο αποτελεί μία πολυπλοκότητα, συνεχώς ανοιχτή. Θεωρεί πως η συνοχή του βιολογικού, με το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλικότητα, αποτελεί απόρροια ενός συνόλου επιτελεστικών πράξεων με διάρκεια στο χρόνο και οι οποίοι αποκτούν σημασία στα πλαίσια της καθιερωμένης αρρενωπής ετεροκανονικότητας.

«Συνδέεται, άραγε, με κάποιο τρόπο το ερώτημα της υλικότητας του σώματος με την επιτελεστικότητα του φύλου; Και πως παίρνει σχήμα η κατηγορία φύλο σε μία τέτοια σχέση;» Αυτή είναι μία από τις ερωτήσεις

15. Wittig, M. (2006), *Δε γεννιέσαι γυναίκα*, στο Αθανασίου, Α. (επιμ), *Φεμινιστική θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Νήσος, Αθήνα, σελ. 410

Σύμφωνα με την ίδια, ο όρος “βιολογικό φύλο” [sex] αποτελεί μία πολιτική κατηγορία, ενώ ο όρος gender (κοινωνικό φύλο) φαίνεται ανακριβής. (Wittig, M.(1982), *The category of sex, Feminist Issues*, Vol. 2, No. 2, σσ. 63-68)

16. Dietz, M. G.(1985), *Citizenship with a Feminist Face: The Problem with Maternal Thinking, Political Theory*, Vol. 13, No. 1, σσ. 19-37, Sage Publications Inc, σελ. 56

17. Butler, J. (2009), *Αναταραχή Φύλου, Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ Γ. Καράμπελας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 61

που τέθηκε από την Judith Butler, στο σημαντικό για τη φεμινιστική και queer θεωρία έργο της με τίτλο *Σώματα με Σημασία*, δηλαδή σώματα με σημαίνουσα υλικότητα.¹⁸ Η Butler έρχεται σε αντιπαράθεση με οποιαδήποτε υποστήριξη περί έμφυλης σεξουαλικής διαφοράς, δηλαδή μίας στατικής και κοινωνικά ουδέτερης υλικής σωματικότητας, που προηγείται των σχηματισμών λόγου για το σώμα, το φύλο και τη σεξουαλικότητα. Το φύλο, υποστηρίζει, εγκαθιδρύεται μέσω μιας «τελετουργίας» που προκύπτει από την επανάληψη τυποποιημένων σωματικών στάσεων, εξιδανικευμένων προτύπων της έμφυλης κανονικότητας. Το φύλο δεν είναι κάτι που εξαρχής χαρακτηρίζει το υποκείμενο, αλλά είναι μία από τις συνθήκες που το καθιστούν κοινωνικά και πολιτισμικά βιώσιμο. Προσανατολισμένη εναντίον της σύνδεσης της υλικότητας με τη θηλυκότητα, δείχνει πως το γυναικείο «κατασκευάζεται ως υποδοχέας της ανδρικής δημιουργικής αρτιότητας και έλλογης πληρότητας», στερούμενο της ιστορικά ανθρώπινης μορφής. Δανειζόμενη από τον Φουκώ τον ορισμό του «ρυθμιστικού ιδεώδους», εξηγεί το φύλο ως μία κανονιστική συνθήκη, μία ρυθμιστική πρακτική που παράγει σώματα, μέσω μιας εξουσίας η οποία οριοθετεί, κατηγοριοποιεί και διαφοροποιεί τα σώματα που ελέγχει. Επομένως, ορίζοντας το φύλο ως ένα ρυθμιστικό ιδεώδες, αντιλαμβάνεται την υλοποίηση του ως ένα σύνολο ρυθμιστικών πρακτικών.

Ο ιστορικός Thomas Laquer, συμβάλλει σημαντικά στον επαναπροσδιορισμό της εδραιωμένης, κυρίως στη Δυτική σκέψη, αντίληψης για τη βιολογία ως καθοριστικό κριτήριο ταξινόμησης των έμφυλων υποκειμένων στο δίπολο άνδρας/γυναίκα. Ο ίδιος υποστηρίζει πως η έμφυλη διαφοροποίηση του ανθρώπινου σώματος, αποτελεί κριτήριο πολιτισμικής, κοινωνικής και πολιτικής χειραγώγησης.¹⁹ Σε αυτή την οπτική η Ελένη Βαρίκα, σχολιάζοντας τη μελέτη της Viola Klein με τίτλο *The feminine Character* γράφει: «Η απόδοση ορισμένων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων σε συγκεκριμένες βιολογικές κατηγορίες λειτουργεί, βέβαια, ως τρόπος περιθωριοποίησης όσων δεν “χωρούν στο κοστούμι που ετοίμασε για αυτούς η κοινωνία”...»²⁰ Η κοινωνικοπολιτική περιθωριοποίηση με κριτήρια βιολογίας, αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στον διαχωρισμό ιδιωτικού και δημόσιου χώρου και την ένταξη των μη περιθωριακών έμφυλων υποκειμένων σε αυτούς. Έτσι η Ισμήνη παραμένει εντός των συμβολικών και χωρικών πλασιών του προστατευμένου οίκου, σε αντίθεση με την Αντιγόνη που όντας στα όρια των δύο πόλων, αγωνίζεται να αντισταθεί.

Η Ισμήνη, είναι για τον George Steiner, «εκ φύσεως» ολότελα ον θηλυκό.²¹ Η έμφαση που δίνει με το λόγο της στη μοναξιά και την ψυχοσωματική αδυναμία της μπροστά στο καθήκον, οι φόβοι και ο τρόμος της για το ενδεχόμενο ολέθριο τέλος, χαρακτηρίζονται στο μεταφρασμένο κείμενο ως γυναικείες ιδιότητες. Η βούληση των ανδρών στην οποία η ίδια αναφέρεται, παραπέμπει, σημερὰ,

18. Butler, J. (2008), *Σώματα με σημασία*, μτφρ, Πελαγία Μαρκέτου, Εκκρεμές, Αθήνα

19. Laquer, W. T. (2003), *Κατασκευάζοντας το φύλο/ Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόντ*, μτφρ. Π. Μαρκέτου, πρόλογος: Κ. Γιαννακόπουλος, ΠΟΛΥΤΡΟΠΟΝ, Αθήνα

20. Βαρίκα, Ε. (2009), *Για μία πολιτική γραμματική του φύλου*, μτφρ Π. Μαρκέτου, Πλέθρον, Αθήνα, σελ. 75 (το απόσπασμα της Viola Klein που παρατίθεται από τη συγγραφέα είναι στο Klein, V. (1946/1972), *The Feminine Character. History of an Ideology*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο, σελ. 84)

21. Steiner, G. (2001), *Οι Αντιγόνες, Ομύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, μτφρ Βασιλίας Μάστορης – Πάρις Μπουρλάκης, Καλέντης, Αθήνα, σελ. 374

στην οικουμενική δομή της πατριαρχίας και την ανδρική ετεροφιλόφυλη κυριαρχία που έχει ρητά επικριθεί από τις φεμινίστριες της Δύσης. Η υποτέλεια των γυναικών, συχνά αποδίδεται στα βιολογικά χαρακτηριστικά μίας κατασκευασμένης έμφυλης ταυτότητας, που τις καθιστά αδύναμες να υπερασπιστούν το σώμα και τις επιθυμίες τους. Αυτή η βιολογική διάκριση των φύλων εδραίωσε σημαντικά την ανδρική κυριαρχία. Σύμφωνα με την Αθηνά Αθανασίου η κοινωνική ανθρωπολογία και ο φεμινισμός στάθηκαν κριτικοί απέναντι στον «βιολογικό αναγωγισμό» περί «φυσιολογικών εκφορών της έμφυλης ενσωμάτωσης», καθώς αυτό που θεωρείται αδύνατον λόγω της βιολογικής διαφοράς των δύο φύλων δεν ευθύνεται αυτονόητα για την «κοινωνική ασυμμετρία σε βάρος των γυναικών». Αντικείμενο αυτής της φεμινιστικής ανθρωπολογίας δεν αποτελούν αποκλειστικά οι γυναίκες, αλλά η «έμφυλη ταυτότητα ως κοινωνική/ συμβολική κατηγορία».

«Η θεωρία του “κοινωνικού φύλου” (gender), το οποίο εκλαμβάνεται ως κοινωνική εκφορά του “βιολογικού φύλου” (sex), αναδόθηκε ως κριτικός αντίλογος της φεμινιστικής θεωρίας στον οντολογικό, επιστημολογικό και πολιτικό κοινό τόπο του θεμελιωμένου στη φύση φύλου, ο οποίος νομιμοποιούσε και εδραίωνε την ανδρική κυριαρχία. Στο πλαίσιο της κοινωνικής ανθρωπολογίας, η θεωρία της κοινωνικής κατασκευής συνέβαλε στην ιστορική απαγκίστρωση του φύλου από την προδηλότητα του “φυσικού” και του “αυτονόητου”.», αναφέρει χαρακτηριστικά η Αθανασίου.²²

Η Αντιγόνη, αντίθετα από την Ισμήνη, χρησιμοποιώντας «ανδρικό» (σύμφωνα με μεταφραστές) λεξιλόγιο στο πρωτότυπο κείμενο, υπερασπίζεται το δικαίωμά της να τιμήσει το νεκρό σώμα του αγαπημένου αδερφού της, θάβοντάς το και θρηνώντας για αυτό. Η μάχη της ενάντια στον ηγέτη την καθιστά «άνδρα» κατά τον ποιητή, χάρη στην τόλμη και το σθένος που χαρακτηρίζει τις πράξεις της. «*Δεν είμαι εγώ ο άνδρας, αυτή είναι ο άνδρας*» δηλώνει χαρακτηριστικά ο Κρέοντας στο Δεύτερο Επεισόδιο, νιώθοντας ταπεινωμένος, μπροστά στο θάρρος της ηρωίδας.

«Η λογομαχία τους», γράφει ο Steiner «εξαρτάται από τη φύση της συνύπραξης του ιδιωτικού οράματος με τη δημόσια ανάγκη, του εγώ με την κοινότητα. [...] Η διαλεκτική των φύλων, των γενεών, της ιδιωτικής συνείδησης και του δημόσιου αγαθού, της ζωής και του θανάτου, του θνητού και του θείου αναπτύσσεται αβίαστα μέσα από τη δραματική κατάσταση.»²³

Η αδιαπραγμάτευτη αναμέτρηση μεταξύ των δύο φύλων και το ισχυρό δίπολο άνδρας – γυναίκα που συνεχώς παρουσιάζεται στο κείμενο, έχει ως επακόλουθο την φρικτή τιμωρία του «ασθενούς» θήλεως, τον εγκλεισμό και την απομόνωσή του, σε τυφλό, υπόγειο τάφο. Η μορφή αυτού του ζωντανού θανάτου, παρουσιάζεται και ερμηνεύεται στη συνέχεια, επιδιώκοντας την αναζήτηση της μεταφορικής αποτύπωσής της, σε πτυχές της ζωής στη σύγχρονη πόλη.

22. Αθανασίου, Α. (2007), *Ζωή στο όριο: Δοκίμιο για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, Εκκρεμές, Αθήνα, σελ. 197

23. Steiner, G. (2001), οπ. σελ. 362-363

Ο Steiner επιθυμεί να τονίσει τη χαρακτηριστική δυνατότητα του δραματικού κειμένου να εκφράσει και να επαναπροσδιορίσει ένα σύνολο συγκρουσιακών διπόλων που διέπουν την ανθρώπινη κατάσταση. Πρόκειται συγκεκριμένα για για πέντε σταθερές: «*η αναμέτρηση μεταξύ ανδρών και γυναικών, μεταξύ ηλικιωμένων και νέων, μεταξύ κοινωνίας και ατόμου, μεταξύ ανθρώπου και θεού(θεών).*»

ΚΡΕΟΝΤΑΣ

*Σ' έρημο τόπο, απάτητο θα τη στριμώξω, και ζωντανή
σε υπόγειο βράχο θα την κλείσω, με λιγοστή
μόνο τροφή, το άγος μόνο λογαριάζοντας, το μίασμα
για να αποφύγει η πόλη. Και κάτω εκεί τον Άδη,
τον μόνο απ' τους θεούς που σέβεται ας ικετεύσει
να της πει τον θάνατό της πώς θα τον γλιτώσει.
Ίσως τότε θα μάθει, πως είναι μάταιος κόπος να δείχνει
σεβασμό μόνο στους ένοικους του κάτω κόσμου.*

Η καταδίκη της Αντιγόνης για την ανυπακοή της, περιγράφεται στο απόσπασμα που παρατίθεται, όπου ο Κρέοντας ανακοινώνει τη σκληρή του απόφαση. Ο δημόσιος λιθοβολισμός που συνόδευε την αρχική διαταγή του, μετατρέπεται σε αργό και βασανιστικό θάνατο, θάβοντάς τη ζωντανή και υποβάλλοντάς την «σ' ένα οντολογικά μετέωρο τρόπο ύπαρξης [...] σε μία ζωή από την οποία στερεί την αίσθηση της οντολογικής βεβαιότητας [...]».²⁴ Οι πατριαρχικές πεποιθήσεις του Κρέοντα αποτυπώνονται με σαφήνεια στο λόγο του. Η διαφοροτικότητα και η αντίσταση της Αντιγόνης αναγνωρίζονται ως μίασμα που διαταράσσει την στερεοτυπική κανονικότητα της πόλης και θέτει σε κίνδυνο τους ευσεβείς υπηκόους και πολίτες της.

Η Silvia Federici στο έργο της *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα*, διερευνώντας από φεμινιστική σκοπιά το πέρασμα από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, εξετάζει την πολιτική σκοπιμότητα του αποκλεισμού και της αποτρόπαιας θανάτωσης γυναικών, κυρίως της υπαίθρου, ως μιάσματα του Νέου Κόσμου και της ευσεβούς κοινότητας. Αναφέρει τις «μάγισσες» ως: «ενσάρκωση ενός κόσμου υποκειμένων τα οποία ο καπιταλισμός έπρεπε να καταστρέψει: την αιρετική, τη θεραπεύτρια, την ανυπάκουη σύζυγο, τη γυναίκα που τολμούσε να ζει μόνη, τη μάγισσα που δηλητηρίαζε το φαγητό του αφέντη και ενέπνεε τους σκλάβους να εξεγερθούν.»²⁵ Μέσω των φεμινιστικών κινημάτων, εκατοντάδες χιλιάδες γυναίκες που δολοφονήθηκαν και βασανίστηκαν, αναγνωρίστηκαν ως προς τη μάχη τους για την αμφισβήτηση της εξουσίας, θεωρώντας τις μάγισσες «σύμβολο της γυναικείας εξέγερσης».²⁶

Ο αγώνας ενάντια στο εξεγερμένο σώμα και η πολιτική του διάσταση μελετήθηκε από τον Foucault ως την «πειθάρχηση του σώματος». Η πρακτική του εγκλεισμού και τα στοιχεία εκείνα που επέτρεψαν

24. Butler, J. (2014), *Η διεκδίκηση της Αντιγόνης / Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου*, μτφρ Βαρθάρα Σπυροπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 78

25. Federici, S. (2011), *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα/ Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συνσώρευση*, μτφρ. Ίρια Γραμμένου, Λία Γιούκα, Παναγιώτης Μπίκας, Λουκίας Χασιώτης, εκδόσεις των ξένων, Θεσσαλονίκη

26. ο.π. σελ. 227

την ανάπτυξη και την εξέλιξή της ως το γενικευμένο σωφρονιστικό σύστημα, απασχόλησε ιδιαίτερα τον ίδιο, ο οποίος θέλησε να αναδείξει, κυρίως, τους τρόπους με τους οποίους ο εγκλεισμός – εφαρμοσμένος από την αρχαιότητα – έγινε ευρέως αποδεκτός και το πρωταρχικό στοιχείο του σύγχρονου ποινικού συστήματος, σε σημείο που θεωρείται πλέον τιμωρία προφανής και απαραίτητη. Εξετάζοντας τις μεθόδους του εγκλεισμού και της απομόνωσης των φυλακισμένων, καταλήγει στην αποτυχία του θεσμού της φυλακής, ως προς το σωφρονισμό του υποκειμένου και τη μείωση της εγκληματικότητας. «*Η μετάβαση από τα βασανιστήρια που χαρακτηρίζονται από λαμπερά τελετουργικά και από μία τέχνη αναμειγυμένη με την τελετή της οδύνης, σε ποινές φυλάκισης καταχωριασμένες σε ογκώδη αρχιτεκτονικά κτίρια και προφυλαγμένες από τη μυστικότητα των διοικήσεων, δε συνιστά πέρασμα σε μία αδιαφοροποίητη, αφηρημένη και συγκεχυμένη ποινικότητα. Πρόκειται για πέρασμα από μία τιμωρητική τέχνη σε μία άλλη, όχι λιγότερο πολυμαθή από αυτήν. Πρόκειται για μία τεχνική αλλαγή.*», διαπιστώνει ο ίδιος.²⁷

Η συμβολική διάσταση του «τάφου» στην παρούσα μελέτη, αναζητήθηκε στις χωρικές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες αποκλεισμού, περιθωριοποίησης και αποσιώπησης των έμφυλων υποκειμένων της σύγχρονης πόλης. Στα όρια μεταξύ του οίκου και της πόλεως ζουν άτομα τα οποία υφίστανται μία κοινωνική και κατ' επέκταση χωρική διάκριση, που δεν τους επιτρέπει να εκφραστούν δημόσια, παρά μόνο δρώντας, συχνά σιωπηλά, από το περιθώριο. Ως τάφοι της σύγχρονης πόλης αναγνωρίζονται τόποι στα όρια μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας, τα υποκείμενα των οποίων απασχολούν έντονα της φεμινιστική θεωρία και τις σπουδές φύλου των τελευταίων δεκαετιών. Η σύγχρονη πραγματικότητα επιβεβαιώνει κατά πόσο οι γυναίκες και όσοι δεν εντάσσονται στην κατηγορία της έμφυλης κανονικότητας, εξακολουθούν να βιώνουν με το θλιβερότερο συχνά τρόπο, την τιμωρία της πατριαρχικής εξουσίας.

Ως «μέτοικος»²⁸ αυτοχαρακτηρίζεται η Αντιγόνη στο πρωτότυπο κείμενο, καθώς οδεύει προς τον ενταφιασμό της. (στ. 867) Οι μέτοικοι στην αρχαιότητα, κατοικούσαν στα όρια της πόλης -κράτους, στερούμενοι, καθολικά ή μερικώς, τα πολιτικά τους δικαιώματα. Η φράση αυτή της ηρωίδας καθώς πηγαίνει να εισπράξει την τιμωρία της αποδεικνύει τη συνειδητή αποστασιοποίησή της από μία επιβεβλημένη πολιτική πραγματικότητα. Ο τάφος επομένως αποτελεί την χωρική αναπαράσταση του αποκλεισμού που όμως η Αντιγόνη, ως γυναίκα και υπήκοος, έχει ήδη υποστεί, στερούμενη των βασικών δικαιωμάτων ενός ελεύθερου πολίτη. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η προσέγγιση του Andres F. H. Castro στο δοκίμιο του με τίτλο: *Antigone Claimed: "I am Stranger!" Political Theory and the Figure of the Stranger*, όπου αναλύεται η έννοια του σύγχρονου μετοίκου (μεταφρασμένου στην αγγλική γλώσσα ως "stranger") μέσα από τη δραματική μορφή της σοφόκλειας Αντιγόνης. Η μορφή της Αντιγόνης, σύμφωνα με τον ίδιο, μπορεί να (επαν)εφευρεθεί για τους μετοίκους του 21^{ου}

27. Foucault, M. (2011), *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ Τ. Μπέτζελος, Πλέθρον, σελ. 293

28. Στη μετάφραση του Δημήτρη Μαρωνίτη που χρησιμοποιείται στην εργασία η λέξη «μέτοικος», του πρωτότυπου κειμένου, μεταφράζεται ως «κατάρατη». Παρατίθεται ένα συνολικότερο απόσπασμα από το μεταφρασμένο δραματικό κείμενο:

ΑΝΤΙΓΟΝΗ:

Φρικτός ο ανόσιος γάμος / της μάνας μου, που με τον ίδιο της/ τον γιο κοιμήθηκε, πατέρα μου από όπου/ φύτρωσα εγώ η δύστυχη./ Μ' αυτούς μαζί, άγαμη τώρα και κατάρατη, έρχομαι/ να συγκατοικήσω

αιώνα που η «οντολογική τους ύπαρξη» ως μη πολίτες ενός κράτους (παράνομοι μετανάστες, πρόσφυγες) βρίσκεται ανάμεσα στη ζωή και στο θάνατο.²⁹

Ο αποτρόπαιος εγκλεισμός και η απομόνωση στην οποία καταδικάζεται η Αντιγόνη από τον Κρέοντα, αποτυπώνει την φρικτή μορφή ενός ζωντανού θανάτου, που περιορίζει την ελευθερία του σώματος και των επιθυμιών του, ως τιμωρία για την αντίδραση ενάντια στην κρατική εξουσία. Η απόφαση του Κρέοντα αποκτά υβριστικό χαρακτήρα αναφερόμενος με ειρωνεία στη θεία δίκη την οποία εκείνη υπερασπίζεται. Με πείσμα και εγωισμό, αντίστοιχο με την ίδια, της στερεί, όχι μόνο το δικαίωμα να συνεχίσει την ενεργή ζωή της, αλλά και να θρηνήσει τον νεκρό συγγενή της, όπως οι νόμοι των θεών του κάτω κόσμου επέβαλλαν. Η εξουσία που ασκεί παραμένει τυφλή απέναντι στο ηθικό δίκαιο, με την απαγόρευση του πένθους, που κατά την φροϋδική σκέψη και την εξέλιξη του πολιτισμού, είναι εκείνο που ξεχώρισε τον άνθρωπο από τα ζώα.

Η έμφυλη διάσταση της συγκεκριμένης τιμωρίας και του εγκλεισμού, μπορεί να συνδεθεί άμεσα με το δικαίωμα στο θρήνο, στις τελετές του οποίου η συμμετοχή των γυναικών ήταν και παραμένει, αδιαμφισβήτητη. «Η επιμονή της στο δημόσιο θρήνο», γράφει η Butler, «είναι αυτό που την απομακρύνει από το θηλυκό φύλο και την οδηγεί στην ύβρη, αυτή τη χαρακτηριστικά ανδροπρεπή υπερβολή που κάνει τους φρουρούς, το Χορό και τον Κρέοντα να αναρωτηθούν: ποιος είναι ο άντρας εδώ;»³⁰ Η Αντιγόνη τιμωρήθηκε για την επιμονή της να θρηνήσει και να τιμήσει τον αδερφό της Πολυνείκη, καταλήγοντας να θρηνεί η ίδια για την μοίρα και τον εαυτό της, οδεύοντας προς τον τάφο.

ΑΝΤΙΓΟΝΗ:

*Και εσύ αδελφέ μου, αλίμονο,
βλαστός καταραμένου γάμου,
νεκρός ο ίδιος, εμένα ακόμη
ζωντανή με θανατώνεις.*

Η Αντιγόνη πενθεί αναφερόμενη στην κατάρα ενός γένους την οποία κανένας νόμος του κράτους δεν μπορεί να ρυθμίσει ή υπερβεί. Ο θρήνος της, η κορύφωση του σοφόκλειου δράματος που αποδίδεται στον Κόμμο της τραγωδίας, θα αναλυθεί στη συνέχεια, ως το τρίτο τμήμα της προσωπικής ανάγνωσης του δραματικού κειμένου. Η σημασία του κρίθηκε καθοριστική για την ολοκλήρωση της μελέτης, που αναζητά σε χωρικές, κοινωνικές και πολιτικές δομές της σύγχρονης πόλης, τις «αιώνιες Αντιγόνες».

29. Ο συγγραφέας χωρίζει το κείμενο της μελέτης του σε τρία τμήματα, που αφορούν την ανάλυση του όρου (μέτοικος) στο σοφόκλειο δράμα (textual), τη θεωρητική και φιλοσοφική και πολιτική του προσέγγιση (intertextual) και τη σύγκριση του με την έννοια του πρόσφυγα (extratextual), αναφερόμενος στην εκδήλωση «what if Antigone was a refugee», που πραγματοποιήθηκε στη Νέα Υόρκη τον Οκτώβριο του 2010. Ο ίδιος συγκρίνει τον μύθο της Αντιγόνης με τις γυναίκες της Παλαιστίνης που έρχονται αντιμέτωπες με ένα απολυταρχικό καθεστώς που τους απαγορεύει να θάψουν και να τιμήσουν τους νεκρούς τους εντός των κατειλημμένων εδαφών. Μέσα σε αυτή τη συνθήκη αγωνίζονται να δώσουν δημόσια σημασία στο θάνατο των δικών τους ανθρώπων.

(Castro, A. F. H. (2013), Antigone Claimed: «I am a Stranger!» Political Theory and the Figure of the Stranger in *Hypatia*, Vol 28 No 2, σσ. 307- 321)

30. Butler, J. (2014), ο.π. σελ. 80

ΑΝΤΙΓΟΝΗ

*Ω τάφε, ω κάμαρή μου νυφική,
ω κατοικία βαθιά στη γη παραχωμένη,
μ' άγρουπη φρούρηση. Εκεί πορεύομαι να βρω
μέσα στους αναρίθμητους νεκρούς, και τους δικούς μου,
όσους η Περσεφόνη φιλοξένησε αφανισμένους.
[...] Άγαμη, άπαιδη, έρημη, μόνη, δίχως
δικούς και φίλους, παρότι ζωντανή, οδεύω
στον λάκκο των νεκρών.*

Στον Κόμμο της τραγωδίας γράφτηκε ένα από τα σπουδαιότερα, για μελετητές του είδους, χωρία της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Σπουδαίο, λόγω της ωραιότητας και του σπαρακτικού νοήματός του περιεχομένου του. «*Η πορεία της Αντιγόνης προς τον θάνατο (στ. 806 – 943) αποτελεί έργο μέσα στο έργο.*», γράφει ο George Steiner.³¹ Στους δύο πρώτους στίχους, ο λόγος της Αντιγόνης συνδέει νοηματικά και χωρικά, τα θέματα του γάμου και του θανάτου. Η κορυφαία αυτή χωρική σύμπτυξη του τόπου ταφής και του γαμήλιου κρεβατιού, φέρει ένα πλήθος έμφυλων προσεγγίσεων. Το απόσπασμα αυτό ακολουθεί το Τρίτο στάσιμο της τραγωδίας, όπου ο χορός απαγγέλλει μία ωδή προς τον λαμπρό και ταυτόχρονα επικίνδυνο Έρωτα. Η Αντιγόνη κινείται στους δρόμους της πόλης, αποχαιρετώντας τους συμπολίτες της και θρημώντας δημοσία για το επικείμενο τέλος που η ίδια έδωσε στη ζωή της. Η εξωστρέφεια που χαρακτηρίζει το λόγο της συνδέεται με την απέραντη μοναξιά την οποία η ίδια επέλεξε και υπερασπίστηκε με σθένος. Μοναξιά, η οποία συνοδεύει την απόφαση ενός έμφυλου υποκειμένου να σταθεί ενάντια στην αφομοίωση και τον ετεροκαθορισμό. «*Άγαμη, άπαιδη, μόνη, δίχως δικούς και φίλους*», παραμένει η Αντιγόνη στη δημόσια πορεία προς το θάνατό της.

Ο θρήνος της Αντιγόνης, αποκτά για την Bonnie Honig, έναν έντονα πολιτικό χαρακτήρα, καθώς ο λόγος της ηρωίδας γίνεται μία κριτική ενάντια στη δημοκρατική πόλη που έστειλε τους στρατιώτες στον πόλεμο και νεκροί, πια, δεν δέχονταν την τιμή και την μνημόνευση που τους άξιζε, παρά μόνο στα πλαίσια του οίκου. Η ομηρική πράξη της Αντιγόνης δεν την καθιστά μία ανυπάκουο πολίτη, αλλά ένα πολιτικό πρόσωπο του οποίου η άρνηση, το «όχι» απέναντι στην εξουσία, αποτελεί το «ναί» για ένα διαφορετικό τρόπο ζωής.³² Εξάλλου, ήδη από τον 6ο πΧ αιώνα, στην εποχή του Σόλωνα, η τελετή του πένθους και του θρήνου περιορίστηκαν, ως «*γυναικεία έκφραση που οδηγούσε στην υπερβολή*». Ο θρήνος, απέκτησε έναν πιο επίσημο χαρακτήρα, με γυναίκες μοιρολογίστρες να τιμούν με το

31. Steiner, G. (2001), οπ σελ. 427

32. Honig, B. (2009), Antigone's Laments, Creon's Grief: Mourning, Membership, and the Politics of Exception, *Political Theory*, Vol. 37, No. 1, σσ. 6-7

λόγο τους τον νεκρό. Πρόθεση της νομοθεσίας, αποτελούσε η διατήρηση εντός των ιδιωτικών ορίων του οίκου, μίας προσωπικής, συναισθηματικής έκφρασης που έβγαζε συχνά τα άνθρωπο από τα όρια που του επέτρεπε η πολιτεία. Το πένθος του οικείου προσώπου για μία απώλεια, μετατρέπεται με αυτόν τον τρόπο, σε μία τυπική «ορχηστρική τελετουργία».³³

Η Αντιγόνη, ως ηρωικό πρόσωπο, ανατρέπει και ξεπερνά τα επιβαλλόμενα όρια, μετατρέποντας σύμφωνα με τις μετέπειτα αναλύσεις του κειμένου, το προσωπικό σε πολιτικό. Η αρχή αυτή υποστηρίχθηκε με σθένος, όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, από τις φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, που θέλησαν να απορρίψουν τον απόλυτο διαχωρισμό ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας, που εντάσσει το «ασθενές» φύλο, στη μοναξιά και τη σιωπή του οίκου. Στο απόσπασμα του Χορού που παρατίθεται φαίνεται αυτή η ανατροπή που προκάλεσε η πράξη της ηρωίδας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως στη συγκεκριμένη τραγωδία του Σοφοκλή, αν και έχει γυναίκα ηρωίδα, ο Χορός αποτελείται από άντρες, γέροντες, γεγονός που δεν συνηθιζόταν στα δραματικά κείμενα. Διατηρώντας στην πλοκή μία ουδέτερη στάση, δείχνει συμπάθεια και αναγνωρίζει την ηρωική πράξη της κόρης του Οιδίποδα προσφωνώντας (στ. 853-856):

ΧΟΡΟΣ

*Το όριο αστόχαστα ξεπέρασες,
σκόνταψες, κόρη μου, στο βάθρο
το ψηλό της Δίκης, πληρώνοντας το χρέος
του πατέρα σου.*

«Γνωρίζουμε δυστυχώς ελάχιστα πράγματα σχετικά με τη θέση της γυναίκας, είτε στην αρχαϊκή είτε στην κλασική ελληνική ευαισθησία», αναφέρει ο Steiner, θεωρώντας ότι κανένα λογοτεχνικό είδος δεν αναγνωρίζει «τολμηρότερες ή πιο συμπονετικές εννοήσεις της γυναικείας κατάστασης» από την τραγωδία.³⁴ «Δεν αποκλείεται η ελληνική τραγωδία, στον βαθμό τουλάχιστον που τη γνωρίζουμε, να ήταν το συγκεκριμένο μέσο, στο οποίο οι γυναίκες (έστω κι αν τις υποδύονταν μεταμφιεσμένοι άντρες) μπορούσαν να εκδηλώσουν χωρίς περιορισμούς τον ενθουσιασμό και την ανθρωπιά τους.»³⁵ Σύμφωνα με τον ίδιο, το απόσπασμα του θρήνου της Αντιγόνης αποδεικνύει την ωρίμανση της ίδιας, αποκτώντας μια βαθιά θηλυκότητα. Θεωρεί πως θρηνεί, πέρα από τη χαμένη της νεότητα και το χαμό των μελλοντικών ζώων που η ίδια ως γυναίκα, θα έφερνε στον κόσμο. «Αν υπάρχει μέσα στις συμμετρίες της θνητότητας, κάποιο αντίβαρο στον τάφο, αυτό είναι το νυφικό κρεβάτι και το κρεβάτι του τοκετού (συχρότατα ενωμένα στις αναπαραστάσεις και τις μεταφορές)».³⁶

Σύμφωνα με την Judith Butler, αντίθετα, η ατεχνία της ηρωίδας δεν αποτελεί απομονωμένα την «τραγική μοίρα» της. Ο βέβαιος θάνατος της Αντιγόνης παρουσιάζεται σαν το γάμο της ίδιας με τους νεκρούς συγγενείς της. Πρόκειται, δηλαδή, για το νυφικό κρεβάτι ενός μη εφικτού έρωτα, μη

33. Honig, B. (2009), ο.π. σελ. 10

34. Steiner, G. (2001), ο.π. σελ. 367

35. ο.π. σελ 368

36. ο.π. σελ. 375

αποδεκτού στην καθιερωμένη κανονικότητα του πολιτισμού.³⁷ Αρνούμενη να αποδεχτεί τις νόρμες που επιβάλλει ο κοινωνικός της περίγυρος εκπροσωπώντας μία διαφορετική εκδοχή της συγγένειας, εξαιρετικά επίκαιρο σε μία εποχή όπως η σημερινή όπου η τυπική μορφή της οικογένειας βρίσκεται σε επαναπροσδιορισμό και κρίση. Το όνομα «*Αντιγόνη*», επισημαίνει η Butler, μπορεί να ερμηνευτεί ως «*αντί – γέννηση*», εφόσον η ίδια επέλεξε να μην ακολουθήσει τη προδιαγεγραμμένη, κοινωνικά, συνέχεια της ζωής της ως γυναίκα, να γίνει, δηλαδή, σύζυγος και μητέρα. «*Αν ο τάφος είναι και ο νυφικός κοιτώνας, κι αν επιλέγεται αντί του γάμου, τότε αντιπροσωπεύει την ίδια την καταστροφή του γάμου*».³⁸

Συνοψίζοντας, η *Αντιγόνη* στην παρούσα μελέτη αντιπροσωπεύει την μορφή ενός έμφυλου υποκειμένου που αντιστέκεται στην αφομοίωση. Στην ανάλυση του κειμένου που ολοκληρώνεται με τον θρήνο της ίδιας, αναζητήθηκαν οι ιδιότητες του φύλου, όπως αναπαριστώνται στο μεταφρασμένο κείμενο του Σοφοκλή. Τα όρια μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου, ο αποκλεισμός και περιορισμός των γυναικών, ο εγκλεισμός και η απομόνωση των υποκειμένων που διαφοροποιούνται, υπερασπιζόμενα με αυτοθυσία τις προσωπικές επιλογές και επιθυμίες τους, είναι στοιχεία που αναδύονται από το κείμενο και συγκλίνουν με πτυχές της ζωής στη σύγχρονη πόλη. Ποιες είναι οι χωρικές συνθήκες που περιορίζουν την έμφυλη ισότητα, ποια είναι τα υποκείμενα που στερούνται την ελευθερία να εκφράσουν δημόσια τον έρωτα ή της σεξουαλικότητά τους, ποια αστικά «κενά» κρύβουν τα μιάσματα της πατριαρχικά επιβαλλόμενης ετεροκανονικότητας και πού θρηνούνται, απομονωμένα, εκείνες οι ανθρώπινες απώλειες, που η σεξουαλική τους φύση τις καθιστά κοινωνικά καταδικασμένες. Τα ερωτήματα προκύπτουν από την ανάγνωση της *Αντιγόνης* του Σοφοκλή, μέσα από την οπτική της σύνδεσης του φύλου με τον χώρο που κατοικείται. Αναζητούνται οι συνέπειες στην παρατήρηση της σύγχρονης αστικής πραγματικότητας έχοντας στο νου «*ένα ερώτημα που τόσο συχνά αποκλείεται απ' όσους έντρομοι, υμνούν την οριστική ισχύ εκείνων των ταμπού που σταθεροποιούν την κοινωνική δομή ως άχρονη αλήθεια, χωρίς να ρωτούν ποτέ τι απέγιναν, πραγματικά, οι κληρονόμοι του Οιδίποδα*».³⁹

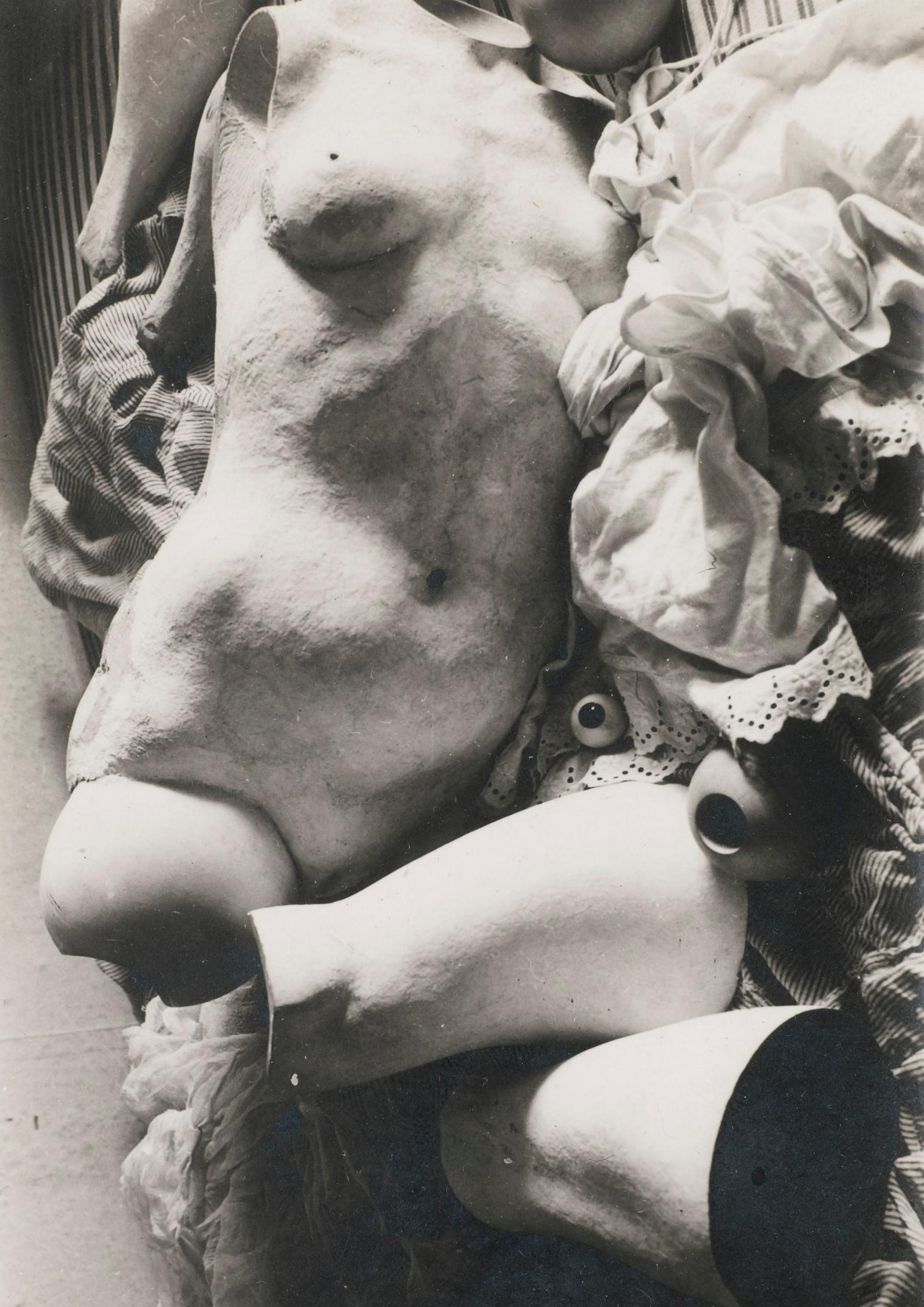
37. Butler, J. (2014), *Η διεκδίκηση της Αντιγόνης / Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου*, μτφρ Βαρθάρα Σπυροπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 24

38. ο.π. σελ. 22

39. ο.π. σελ. 25

5. *Antigone Pouring a Libation over the Corpse of Her Brother Polynices*, William Henry Rinehart, 1867-1870,
(Μητροπολιτικό Μουσείο, Νέα Υόρκη)

3

ΣΥΧΡΟΝΕΣ ΑΝΤΙΓΟΝΕΣ

«Γιατί άραγε οι Αντιγόνης είναι αληθινά αιώνιες και άμεσα παρούσες;»

G. Steiner

Γιατί άραγε ο μύθος της αρχαίας τραγωδίας, της Αντιγόνης του Σοφοκλή, παραμένει ζωντανός και «αιώνιος», με πολλαπλές επιδράσεις και ερμηνείες μέσα στο χρόνο; Το ερώτημα αυτό προσπαθεί να απαντήσει, μεταξύ άλλων, ο G.Steiner στο έργο του *Οι Αντιγόνης*. Όπως παρουσιάστηκε στην προηγούμενη ενότητα, φιλοσοφικά ρεύματα της νεωτερικότητας παρουσίασαν έντονο ενδιαφέρον για την ερμηνεία της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας και ιδιαίτερα τη σοφόκλεια Αντιγόνη, κείμενο που θεωρείται για φιλοσόφους, λογοτέχνες και μελετητές του αρχαίου δράματος πως «απ' όλα τα έργα που δημιούργησε το ανθρώπινο πνεύμα, είναι αυτό που αγγίζει περισσότερο την τελειότητα.»¹ Η γοητεία και συγκίνηση που ασκεί στο πέρασμα των αιώνων η τραγωδία του Σοφοκλή με έμφαση στην κεντρική ηρωίδα της, οδήγησε στη συστηματική ερμηνεία, μελέτη και αναζήτηση των νοσηματοδοτήσεών της στα πεδία της φιλοσοφίας, της πολιτικής, της ψυχανάλυσης, της φεμινιστικής θεωρίας και των σπουδών φύλου. Για πλήθος μελετητών η Αντιγόνη αποτελεί σύμβολο της «γυναικείας απείθειας στον κρατισμό»², αντιπροσωπεύοντας τη μάχη του κοινωνικά διαμορφωμένου γυναικείου φύλου ενάντια στους επιβαλλόμενους κρατικούς περιορισμούς και τις πατριαρχικές δομές του.

Η κληρονομιά της Αντιγόνης στη θεωρία του φύλου μπορεί να μετουσιωθεί όχι μόνο στη θεωρητική προσέγγιση και ανάλυση των έμφυλων ταυτοτήτων, όπως προβάλλονται στο κείμενο, αλλά και στη σύνδεσή των έμφυλων υποκειμένων με το χώρο τον οποίο βιώνουν και κατοικούν. Η ίδια η θεατρική πράξη εξάλλου, από τη γέννησή της, συνδέεται άμεσα με την κοινωνία και την πόλη. «Πιο τραγική από την Αντιγόνη είναι η Θήβα», γράφει ο Jan Kott, «[...] Μέσα στην τρομερή σιωπή του λαού η Αντιγόνη περνάει από τους δρόμους της πόλης για να πάει στο μπουντρούμι όπου θα κρεμαστεί από τη ζώνη της.»³ Σε μία μεταβολή της «τραγικής αυστηρότητας» σε τελετουργία, πόλεις όπως η Θήβα, το Άργος, η Τροία,

1. Steiner, G. (2001), *Οι Αντιγόνης, Ομύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, μτφρ Βασίλης Μάστορης – Πάρις Μπουρλάκης, Καλέντης, Αθήνα, σελ. 17

2. Butler, J. (2014), *Η διεκδίκηση της Αντιγόνης, Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου*, μτφρ Βαρθάρα Σπυροπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 19

3. Kott, J. (1976), *Θεοφαγία, Δοκίμια για την αρχαία τραγωδία*, μτφρ Αγ. Βερνικιάκη-Αρτέμη, Εξάντας, Αθήνα, σελ. 17

φώτο: 6. *La Poupée*, Hans Bellmer, 1936

γίνονται «εργαστήρια της θεικής δικαιοσύνης», εξηγεί ο ίδιος. Η πρώτη μορφή που έλαβε ο θεατρικός χώρος αντανακλά τη σημαντική συσχέτιση θεάτρου και πόλης. Στο αρχαίο ελληνικό θέατρο ο δεκαπενταμελής χορός παρίστανε μία κοινωνία και για να την απεικονίσουν τα μέλη του διατάσσονταν σε κύκλο, σχήμα που απέδιδε τόσο τις κινήσεις των κοσμολογικών συστημάτων, όσο και τις σχέσεις των κοινωνικοπολιτικών μεταρρυθμίσεων. Ο Πέτρος Μαρτινίδης αναφέρει χαρακτηριστικά: «Φαίνεται σαν να συμπίπτουν εκεί τα επεισόδια της ιστορίας με τις κινήσεις των άστρων. Έτσι, για έναν ακόμη λόγο, μπρος στα μάτια της πραγματικής κοινωνίας – αυτής των συγκεντρωμένων θεατών – η άλλη κοινωνία, η αναπαριστώμενη, δεν ήταν δυνατόν να παραταχθεί παρά προσερχόμενη σε κύκλο. Όπως ακριβώς όλοι αναγνωρίζουν ότι συνέβαινε με την ανθρώπινη ζωή και τον κύκλο του χρόνου που μετράει, κι όπως συνέβαινε με τις καθημερινές συναθροίσεις του πλήθους στην αγορά».⁴ Ο κύκλος του χορού, γίνεται το πρώτο μορφολογικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής του θεάτρου της Δύσης, που εντοπίζεται στην ορχήστρα του πρώτου μόνιμου θεάτρου, του Διονύσου, που οικοδομήθηκε στην Αθήνα στις αρχές του 5^{ου} π.Χ. αιώνα.

Η φεμινιστική θεωρία και ένα μεγάλο μέρος των φεμινιστικών αγώνων βασίστηκαν, όπως παρουσιάστηκε και στα προηγούμενα κεφάλαια, στο ισχυρό δίπολο ιδιωτικό – δημόσιο, κρίνοντας τη δημόσια σφαίρα ως τόπο λευκών, αρσενικών, αστών, αποκλείοντας και απομονώνοντας, πέρα από τις γυναίκες, πλήθος ετερόκλητων κοινωνικών ομάδων. «Ο *homo politicus* ή ο *homo economicus* δεν είναι ένας θηλυκός εαυτός – ένας τέτοιος εαυτός τοποθετείται στην ιδιωτική σφαίρα.»⁵ Η προσπάθεια ένταξης αποκλεισμένων υποκειμένων στο δημόσιο λόγο και κατ' επέκταση χώρο, κρίνεται συχνά επικίνδυνη από το ανδρικό, ηγεμονικό καθεστώς. Ως αντίδραση σε αυτή τη συνθήκη περιορισμού γεννιούνται Αντιγόνες που με σθένος και αυτοθυσία στέκονται ενάντια στην αφομοίωση και τον ετεροροκαθορισμό, αποφασίζοντας οι ίδιες για την υπόστασή τους. Με την οπτική αυτή και με βάση το θεωρητικό πλαίσιο και τους όρους που αναδύθηκαν από την ανάλυση του δραματικού κειμένου του Σοφοκλή, εξετάζεται ο αστικός χώρος μέσα από το ερώτημα που χαρακτηριστικά έθεσε η Diana Fuss: «Τι σημαίνει να είσαι πολίτης σε ένα κράτος που προγραμματικά αρνείται την ιδιότητα του πολίτη με βάση τη σεξουαλική σου προτίμηση.»⁶ Εφόσον η έννοια του πολίτη, συνδεδεμένη με το φύλο και τη σεξουαλικότητα, αποκτά άκριτες πολιτικές προεκτάσεις, ένα τμήμα του πληθυσμού ζει σε συνθήκες περιορισμού και καταπίεσης, «χωρίς τόπο, χωρίς φωνή, και χωρίς δικαιώματα στη δημόσια σφαίρα.»⁷ Μέσα σε αυτή τη βιοπολιτική συνθήκη, η εργασία εστιάζει σε έμφυλα υποκείμενα (προσδιορισμένα ως σύγχρονες Αντιγόνες) που βρίσκονται σε μία κατάσταση εξάρτησης από την κανονικότητα και την ομοιογένεια της πόλης και αναζητούν μέσα που καθιστούν ορατή την παρουσία τους σε αυτή. Πώς οι σύγχρονες Αντιγόνες αποκτούν χώρο, τόπο, φωνή και δικαιώματα σε μία έμφυλα προσδιορισμένη αστική γεωγραφία.

4. Μαρτινίδης, Π. (1999), *Μεταμορφώσεις του θεατρικού χώρου, Τυπικές φάσεις κατά την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των θεάτρων της Δύσης*, Νεφέλη, Αθήνα, σελ. 47

5. Βαΐου, Ν., Καλαντίδης, Α. (2010), Πόλεις των “Άλλων”: Καθημερινές Πρακτικές και Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου, στο Σπυριδάκης, Μ. (επιμ), *Χωρικοί μετασχηματισμοί και Κοινωνική Έρευνα*, Νήσος, Αθήνα, σελ. 10

6. Fuss, D. (1989), *Essentially Speaking: Feminism, Nature and Difference*, Routledge, New York, p. 112

7. Bell, D. (1995), Pleasure and danger: the paradoxical spaces of sexual citizenship, *Political Geography*, Vol. 14, No 2, σελ. 140

Η ζωή στη σύγχρονη πόλη υποβάλλει τον κάτοικό της σε μία διαρκή αφομοίωση ετερόκλητων χαρακτηριστικών, μίας κοινωνικά κατασκευασμένης έμφυλης ταυτότητας. Αναγνωρίζοντας την κοινωνική διάσταση της αρχιτεκτονικής, σκοπός του κειμένου αυτού είναι να διερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους το φύλο, το σώμα και η σεξουαλικότητα, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην παραγωγή και ερμηνεία του αστικού χώρου, εστιάζοντας στον καθιερωμένο διαχωρισμό ιδιωτικής και δημόσιας σφαιράς. Πώς και με ποια μέσα ο χώρος συμβάλλει στη γέννηση και αναπαραγωγή κοινωνικών ανισότητων, διακρίσεων και αποκλεισμών. Εστιάζοντας στη θεμελιώδη έκφραση του θρήνου και στρέφοντας την προσοχή στην πόλη και τη ζωή σε αυτή, στόχο της μελέτης αποτελεί το να θέσει ερωτήματα και προβληματισμούς σε σχέση με τη διεκδίκηση του αιτήματος που έθεσε στο σημαντικό έργο του ο Henri Lefebvre το 1967 με τίτλο *Δικαίωμα στην πόλη*. Το δικαίωμα στην πόλη, είναι «κρωγή» και «αίτημα».

*«Η κρωγή ήταν η απάντηση στον υπαρξιακό πόνο μιας κρίσης μαρασμού που υφίστατο η καθημερινή ζωή στην πόλη. Το αίτημα ήταν στην πραγματικότητα ένα πρόσταγμα να κοιτάξει κανείς κατάματα την κρίση και να δημιουργήσει μια εναλλακτική ζωή στην πόλη. λιγότερο αποξενωμένη, περισσότερο εποικοδομητική και παιχνιδιάρικη αλλά, όπως ισχύει πάντα με τον Λεφβέρ, συγκρουσιακή και διαλεκτική, ανοιχτή σε διεργασίες, σε αντιπαραθέσεις (τρομακτικές και ευχάριστες), καθώς και στην άενη αναζήτηση της αδιάγνωστης καινοτομίας.»*⁸ γράφει ο David Harvey.

Το δικαίωμα στο δημόσιο θρήνο, μέσα από την οπτική των έμφυλων ταυτοτήτων, αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης σύγχρονων θεωρητικών, ανθρωπολόγων και φιλοσόφων, που συχνά μέσω της εστίασης σε μελέτες περίπτωσης, θέλησαν να αναδείξουν την καθοριστική (βιο)πολιτική σημασία μίας τόσο προσωπικής έκφρασης. Να πενθείς και να σε πενθούν στη κοινωνία της Δύσης, αποτελεί για την Judith Butler απεικόνιση του ποιες ζωές αποκτούν αδιαμφισβήτητη αξία στις σύγχρονες γεωπολιτικές συνθήκες.⁹ Η αβέβαιη και αφανής ζωή όσων δεν μπόρεσαν να ζήσουν τη δική τους, όσων η ύπαρξη και η σωματικότητα δεν εντάχθηκε στην κανονικότητα της σύγχρονης κοινωνίας και το θάρος τους δεν βρήκε ανταπόκριση, συνδέεται με τον «αθρήνητο θάνατο», σύμφωνα με την Αθηνά Αθανασίου.¹⁰ Μέσω της διεκδίκησης του θρήνου, που προέκυψε ως όρος και συνθήκη από την ανάλυση της Αντιγόνης, η διεργασία του πένθους και της μνήμης γίνεται πολιτική, δίνοντας χώρο

8. Harvey, D. (2013/2012), *Εξεγερμένες πόλεις, Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*, μτφρ Κατ. Χαλμούκου, πρόλ. Κ. Χατζημιχάλης, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα, σελ. 23

9. Η παγκόσμια και βιοπολιτική σημασία του πένθους αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης της J. Butler, εξετάζοντας μεταξύ άλλων τον απόηχο σημαντικών, ιστορικά, ανθρώπινων απωλειών με σαφή πολιτική διάσταση. Η ίδια εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο τα μέσα και ο τύπος προβάλλουν και αναπαράγουν τον παγκόσμιο θρήνο, επαναπροσδιορίζοντας την σχέση μεταξύ ευαισθησίας και βίας, που χαρακτηρίζει την ανθρώπινη ύπαρξη.

Butler, J. (2004), *Precarious Life, The Powers of Mourning and Violence*, Verdo, London/New York

10. Η Αθηνά Αθανασίου αναφέρθηκε στο «εκτοπισμένο πένθος» της κοινότητας του HIV Aids, στην παρουσίαση του βιβλίου του Δημήτρη Παπανικολάου με τίτλο *Κάτι τρέχει με την οικογένεια/ έθνος, πόθος και συγγένεια στην εποχή της κρίσης με αφορμή την υπόθεση του μυθιστορημάτος Ο απανισμός του Νίκου*, του Αύγουστου Κορτώ, όπου ένας ομοφυλόφιλος νέος που νοσεί με AIDS ανατρέχοντας νοητά στο παρελθόν, εύχεται τη μη γέννησή του.

(<https://www.ianos.gr/kati-trexei-me-tin-oikogeneia-0439065.html#tab-description>)

σε σώματα και επιθυμίες που αποκρύπτονται από τον οίκο και εκδιώκονται από την πόλη και την στερεότυπη κανονικότητά της.

Επικεντρώνοντας στη σχέση της πόλης και των έμφυλων διακρίσεων, μέσω της προσωπικής παρατήρησης στην καθημερινή ζωή, την προβολή των ΜΜΕ, των αγωνιστικών φεμινιστικών κινητοποιήσεων, των χώρων που συνδέονται με την απαγορευμένη σεξουαλικότητα και της σχετικής βιβλιογραφίας, επιδιώκεται η κατανόηση των έμφυλων σχέσεων μέσα από τον τρόπο διαχείρισης του διπλού ιδιωτικό/δημόσιο στα σύγχρονα αστικά περιβάλλοντα. Η καθημερινή πρακτική και το βίωμα έχουν αποκτήσει καθοριστική σημασία στην ανάλυση της πόλης και του δικαιώματος της ελεύθερης και ισότιμης πρόσβασης σε αυτή. Συνθήκες απομόνωσης, εγκλεισμού και αποκλεισμού, με έμφυλα κριτήρια, διαμορφώνουν την αστική πραγματικότητα αμφισβητώντας προκαθορισμένες και εδραιωμένες κοινωνικές αντιλήψεις. Συνδέοντας τη θεωρία του φύλου με πτυχές της καθημερινής ζωής και εστιάζοντας στην έμφυλη διάκριση ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας, οδηγούμαστε σε μία διαφορετική αντίληψη του αστικού χώρου, ως χώρου «που κατοικείται και έχει φύλο».¹¹

«Εμείς σαν γυναίκες έχουμε επανειλημμένα καταγγείλει τη βία που υφίστάμεθα στους δημόσιους χώρους. Η πολεοδομική συγκρότηση της πόλης, υπακούοντας και σε μία σεξιστική λογική, μας έχει περιορίσει στους λεγόμενους ιδιωτικούς χώρους, παραχωρώντας μας κάποιους δημόσιους, μόνο στο βαθμό που η ύπαρξή μας εκεί δεν έρχεται σε σύγκρουση με το ρόλο στον οποίο μας έχει καθορίσει η κοινωνία. Σαν γυναίκες διεκδικούμε τον δημόσιο χώρο ενάντια στις σεξιστικές διακρίσεις και στην ωμή καταστολή θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων [...] Ψάχνουμε να βρούμε την εικόνα της πλατείας, αν η πόλη ανήκε σε μας.»¹²

Το απόσπασμα που παρατίθεται, αποτελεί μέρος του κειμένου με το οποίο υποστήριζαν την εκδήλωσή τους οι γυναίκες που τη δεκαετία του '80 διοργάνωσαν, στην πλατεία Εξαρχείων, μία δημόσια συζήτηση με θέμα *Γυναίκα και δημόσιος χώρος. «Αγανακτισμένοι πολίτες»* και μέλη της κρατικής προστασίας τους επιτέθηκαν συλλαμβάνοντας 28 γυναίκες χωρίς ξεκάθαρη αιτιολόγηση. Η ύβρις που διέπραξαν για την κοινή, ανδρική γνώμη ήταν το θάρρος τους να διεκδικήσουν δημόσια την ισότητα και τον χώρο τους. Σήμερα, τριάντα εννιά χρόνια αργότερα, πέρα από τις γυναίκες, πλήθος έμφυλων υποκειμένων που δεν συμπεριλαμβάνεται στην καθιερωμένη και κοινωνικά αποδεκτή ετεροκανονικότητα, διαδηλώνουν με αντίστοιχες πεποιθήσεις. Να εκφράζουν ελεύθερα και χωρίς φόβο τις επιθυμίες, τη σωματικότητα και τη σεξουαλικότητά τους. Ο δημόσιος χώρος, να πάψει να αποτελεί προνόμιο συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, γεννώντας ανισότητες και αποκλεισμούς.

Ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα, οι κοινωνικές επιστήμες στρέφουν τον ενδιαφέρον στην πόλη, στο χώρο και τους μετασχηματισμούς του, θέλοντας να ερμηνεύσουν το αστικό κοινωνικό φαινόμενο. Θεωρητικοί και καλλιτέχνες, άρχισαν να αναγνωρίζουν στην πόλη στιγμές ελπίδας, αμφισβητώντας τις κυρίαρχες αξίες και την κανονικοποιημένη ρουτίνα. Παρά τη σαφή επιρροή που δέχτηκαν από

11. Simonsen, K., Vaiou, D. (1996), Women's Lives and the Making of the City: Experiences from 'North' and 'South' of Europe, στο *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 20, No. 3, σελ. 458

12. Το απόσπασμα του κειμένου της εκδήλωσης των γυναικών με θέμα "Γυναίκα και Δημόσιος Χώρος", παρατίθεται από την Άννη Βρυχεία στο κείμενο με τίτλο Κοινωνικό φύλο και λειτουργία της πόλης, στο συλλογικό έργο Λαδά, Σ. (επιμ.) (2009). *Μετατοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, , futura, Αθήνα, σελ. 89

τις ποικίλες ιστορικές και πολιτικές εξελίξεις και τους αγώνες των κινημάτων, ο παράγοντας «φύλο» περιορίστηκε ή και αποκλείστηκε από την κοινωνική έρευνα, μέχρι τη δεκαετία του '80, όπου ξεκίνησε, κυρίως από γυναίκες μελετήτριες, μία συστηματική προσπάθεια διερεύνησης της σχέσης φύλου, χώρου και τόπου. Το θεωρητικό αυτό πλαίσιο εισήχθη με βραδύτερους ρυθμούς στην ιστορία της αρχιτεκτονικής, η οποία άρχισε να επαναπροσδιορίζεται με την ανάδειξη της κατηγορίας του φύλου, ως βασικό κοινωνικό παράγοντα. Η ιστορικός της αρχιτεκτονικής Dana Arnold, επηρεασμένη από τη θεωρία της Judith Butler, αναφέρεται στον λανθασμένο προσδιορισμό του φύλου στην κοινωνική ανάγνωση της αρχιτεκτονικής ήδη από τον 19^ο αιώνα, η οποία περιορίζεται στην ατελή παρουσίαση γυναικών ως ερασιτέχνες αρχιτέκτονες.¹³ Για την ίδια ο σχεδιασμένος χώρος συμβάλλει καθοριστικά στην επιτελεσιμότητα του φύλου, που υποστηρίζει η Butler στο *Gender Trouble*.

Οι σύγχρονες αντιλήψεις για το κοινωνικό πρόσημο της παραγωγής του χώρου, επηρεάστηκαν καθοριστικά από το έργο του Lefebvre, ο οποίος θέλησε να εντάξει στην ανάλυση του κοινωνικού φαινομένου, πέρα από τους οικονομικούς παράγοντες που διερευνούσαν οι μαρξιστές, θεωρητικές και φιλοσοφικές αρχές και διατυπώσεις. Εστιάζοντας σε έννοιες όπως οι κοινωνικές σχέσεις και η καθημερινή ζωή, το «κέντρο» και η «περιφέρεια», εξετάζει την πολυπλοκότητα της καπιταλιστικής κοινωνικής συνθήκης μέσα από την παρατήρηση και το βίωμα της καθημερινότητας. Η καθημερινή ζωή είναι για τον ίδιο η «πραγματική ζωή» και όχι ένα θέμα ασήμαντο ή τετριμμένο. Ο κοινωνικός χώρος, αποδεσμευμένος ή μη από την υλική μορφή του, έχει χαρακτηρη ως κοινωνικό κατασκευάσμα.¹⁴

Ο David Harvey, επηρεασμένος από το έργο του Lefebvre, εκφράζει το δικαίωμα στην πόλη ως διεκδίκηση που ξεφεύγει από τα πλαίσια της ατομικής και ομαδικής πρόσβασης στους υλικούς πόρους. Για τον ίδιο, το δικαίωμα στην πόλη «είναι το δικαίωμα να την αλλάξουμε και να την επανεφεύρουμε σύμφωνα με τις επιθυμίες μας. Επιπλέον, είναι περισσότερο συλλογικό παρά ατομικό δικαίωμα, εφόσον η επανεφεύρεση της πόλης μοιραία εξαρτάται από την άσκηση συλλογικής εξουσίας στις διαδικασίες αστικοποίησης. Η ελευθερία να δημιουργούμε και να αναδημιουργούμε τον εαυτό μας και την πόλη μας είναι, πιστεύω, ένα από τα πολυτιμότερα και ταυτόχρονα ένα από τα πιο παραμελημένα ανθρώπινα δικαιώματά μας. Πώς λοιπόν να ασκήσει κανείς με τον καλύτερο δυνατό τρόπο αυτό το δικαίωμα;»¹⁵ Το ερώτημα αυτό δεν παύει να απασχολεί όσους, σαν σύγχρονες Αντιγόνες, αγωνίζονται να εκφράσουν το προσωπικό «εγώ» σε ένα πλήθος ετεροκατευθυνόμενων και εσωστρεφών υποκειμένων που αρνούνται τη διαφορετικότητα. «Μάζες υποκειμένων ασχολούνται με τις μεμονωμένες βιογραφίες και τα ιδιαίτερα πάθη τους όσο ποτέ άλλοτε· αυτή η ενασχόληση αποδείχτηκε πως είναι πιο πολύ παγίδα παρά απελευθέρωση.», γράφει ο Richard Sennett στην κριτική του για το δημόσιο χώρο της σύγχρονης μητρόπολης.¹⁶

Οι προσεγγίσεις του Lefebvre που συνδέουν την καθημερινή ζωή με τη δομή της πόλης, υπήρξαν

13. Arnold, D. (2002), *Reading Architectural History*, Routledge, London, New York, σελ. 131

14. Lefebvre, H. (1991/1974), *The production of space*, trans Donald Nicholson-Smith, Basil Blackwell Ltd, Oxford, Cambridge, σελ. 27

15. Harvey, D. (2013/2012), ο.π. σελ. 38

16. Sennett, R. (1999/1978), *Η τυραννία της οικειότητας*, μτφ Γ. Μερτίκας, Νεφέλη, Αθήνα, σελ. 17

σημαντικές ως προς τις αναγνώσεις των φεμινιστικών κινημάτων, παρόλο που ο ίδιος δεν εντάσσει ξεκάθαρα το φύλο, ως κοινωνική κατασκευή στην ανάλυσή του. Συγκεκριμένα, ο τρόπος με τον οποίο ο ίδιος αναδεικνύει τη σημασία της καθημερινής ζωής για την παραγωγή του χώρου αποτελεί βάση για μία φεμινιστική προσέγγιση της πόλης σε σχέση με τις κοινωνικά κατασκευασμένες έμφυλες σχέσεις και ταυτότητες φύλου. Η σύνδεση των δύο οπτικών βρίσκεται στην πολιτική και επαναστατική, συχνά, διάσταση που αποκτούν στιγμές της καθημερινότητας, μετατρέποντας το προσωπικό σε πολιτικό και εξάγοντας πρακτικές της ιδιωτικής σφαίρας στο δημόσιο διάλογο. Παράλληλα, ο χώρος και ο τόπος των καθημερινών πρακτικών αποτελούν παράγοντες που καθορίζουν την κατασκευή της ταυτότητας και του φύλου. Για την Doreen Massey η σύνδεση της χωρικότητας με την ταυτότητα των υποκειμένων, σχετίζεται στις Δυτικές κοινωνίες με τον διαχωρισμό της ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας. Η ένταξη των γυναικών στον οικιακό χώρο οδηγεί στον χωρικό περιορισμό και έλεγχο τους και κατ' επέκταση στον κοινωνικό έλεγχο της ταυτότητας.

«Από τους συμβολικούς ορισμούς των χώρων/ τόπων και τα ξεκάθαρα έμφυλα μηνύματα που αυτοί μεταδίδουν, μέχρι τους βίαιους αποκλεισμούς από αυτούς, οι χώροι και τόποι δεν είναι ορισμένοι αυτόνομα ως έμφυλοι αλλά ταυτόχρονα αντανακλούν και επηρεάζουν τους τρόπους με τους οποίους το κοινωνικό φύλο κατασκευάζεται και γίνεται κατανοητό.»¹⁷

Με επίκεντρο την αναγνώριση της κοινωνικής και έμφυλης διάστασης που αποκτά ο χώρος ώστε να εντάξει ή να αποκλείσει τα υποκείμενα, επιλέχτηκαν στην παρούσα εργασία παραδείγματα αναλύσεων που εντάσσουν στο αστικό περιβάλλον και τη δημόσια σφαίρα, το φύλο, το σώμα και τη σεξουαλικότητα. Ο δρόμος, ο τάφος και ο δημόσιος θρήνος, που ως χωρικές συνθήκες αναγνωρίστηκαν στο δραματικό κείμενο της Αντιγόνης, μεταφέρονται στη σύγχρονη πόλη και την έμφυλη πραγματικότητά της.

Χώροι της σεξουαλικής πολιτειότητας

Ο David Bell, αναζητώντας του χώρους της σεξουαλικής ιδιότητας του πολίτη (spaces of sexual citizenship) και της παράδοξης γεωγραφίας τους, αναφέρεται σε εκείνες τις χωρικές συνθήκες της σύγχρονης πόλης, όπου γίνονται αποδεκτές ή μη σεξουαλικότητες που δεν ταυτίζονται με την καθιερωμένη ετεροκανονικότητα.¹⁸ Εξετάζει τα όρια και τα σύνορα αυτής της χωρικότητας, εστιάζοντας στο πως οι «αντιφρονούντες», για την εδραιωμένη σεξουαλική αντίληψη, πολίτες, στρέφονται ενάντια στους περιορισμούς που τους επιβάλλονται. Ο προβληματικός, για τον ίδιο, διαχωρισμός ιδιωτικού και δημόσιου χώρου με έμφυλα κριτήρια, καθορίζει τη μελέτη του, εντάσσοντας στα όρια των δύο πόλων, τους «διστραμμένους» σεξουαλικά πολίτες (citizen pervert). Η έννοια του ορίου, έχει ήδη παρουσιαστεί μέσω της Αντιγόνης που, ως μία άλλη διστραμμένη, ζει ανάμεσα στην κανονικότητα

17. Massey, D. (1994), *Space, Place and Gender*, Polity Press, Oxford, σελ. 179

18. Bell, D. (1995), Pleasure and danger: the paradoxical spaces of sexual citizenship, *Political Geography*, Vol. 14, No 2, σσ. 139 - 153

του πολίτη και την προσωπική επιθυμία. Η αμφισβήτηση της διχοτόμησης ιδιωτικού και δημόσιου χώρου επιβεβαιώνεται, για τον Bell, μέσω της φυσιογνωμίας του διεστραμμένου σεξουαλικά πολίτη που δεν μπορεί να τοποθετεί αποκλειστικά ούτε στον ιδιωτικό ούτε στον δημόσιο χώρο. Με αυτό τον τρόπο η δημόσια ύπαρξή του αποτελεί μία απειλή για τα κυρίαρχα πρότυπα κοινωνικής δομής και παραγωγής χώρου. Η επιθυμία για ιδιωτικότητα, της συγκεκριμένης κατηγορίας πολιτών, συνδέεται με μία ανάγκη δημόσιας προβολής η οποία όμως δε γίνεται αποδεκτή. Μέσω αυτής της συνθήκης οι χώροι της σεξουαλικής πολιτεότητας αποτελούν θύλακες σε ένα φαλλοκρατικό αστικό περιβάλλον.

Σύμφωνα με τον Bell, δημόσιοι χώροι της σεξουαλικότητας προβάλλονται συχνά μέσω μιας καταναλωτικής προθυμίας, που συνδέει την, ανδρική κυρίως, ομοφυλοφιλία με συγκεκριμένες εμπορικές προτιμήσεις. Η ίδια η έννοια της κατανάλωσης, στην οικονομική και κοινωνική συνθήκη της σύγχρονης παγκόσμιας πόλης, συνδέεται με την παραγωγή του χώρου και την κατασκευή της ταυτότητας, μέσω των πολλαπλών επιλογών που θεωρεί πως έχει κάποιος ως καταναλωτής.¹⁹ Ο Bell, στηρίζοντας το επιχειρημά του, φέρνει ως παράδειγμα το Άμστερνταμ και άλλους παγκόσμιους gay τουριστικούς προορισμούς, που μεταβάλλονται σε φιλικά δημόσια περιβάλλοντα, όσων δεν γίνονται αποδεκτοί ούτε εντός της ιδιωτικής σφαίρας. Ο σεξουαλικός τουρισμός, οι gay γειτονιές των Δυτικών μητροπόλεων, οι παγκόσμιες διοργανώσεις των pride, αποτελούν για τον ίδιο την παγκοσμιοποιημένη εκδοχή δημόσιας προβολής του σεξουαλικού «άλλου». Μία διαφορετική και πιο ειρωνική διάσταση αυτής της ανάγκης δημόσιας έκφρασης και ένταξης στην πόλη εκφράζουν οι queer ακτιβιστές. Η ανοιχτότητα που προτείνει ο προκλητικός τρόπος ζωής και δημόσιας προβολής της queer κουλτούρας αντανakλάται στους χώρους της πόλης όπου δραστηριοποιούνται, αμφισβητώντας έμπρακτα τη διάκριση ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας. Σεξουαλικές συμπεριφορές που κρίνονται ως αυστηρά ιδιωτικές παρουσιάζονται με θράσος ενάντια σε όσους αρνούνται αυτή την έμφυλη διαφορετικότητα.

Οι χώροι της σεξουαλικότητας, οι οποίοι στεγάζουν τα μιάσματα του πατριαρχικά φυσιολογικού έμφυλου προσανατολισμού, μπορούν να μετατραπούν σε τόπους εγκλεισμού και αποκλεισμού, σε «ζωντανούς τάφους» της σύγχρονης πόλης. Πρόκειται για την «ειρωνεία της κοινότητας» που υποστηρίζει ο Χέγκελ για την Αντιγόνη, καθώς η χωρική και συμβολική ύπαρξή τους, έξω από τους αποδεκτούς όρους της πόλης είναι κάτι χωρίς το οποίο η ίδια δε θα υπήρχε. Ο Γιώργος Μαργελάκης, αναφερόμενος στην ανάπλαση της οδού Αθηνάς, ως μία προσπάθεια «νοικοκυρέματος» του κέντρου της πόλης, εστιάζει σε εκείνες της άτυπες δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή και οι οποίες συνδέονται άμεσα με το σώμα και τις απολαύσεις του (πορνεία, πορνοσινεμά, παράνομα ξενοδοχεία).²⁰ Σύμφωνα με τον ίδιο οι «αχληρές», για την κοινή γνώμη, χρήσεις της περιοχής θα εξακολουθούν να υπάρχουν, με επιμονή, πέρα από τους επίσημους νόμους και τις αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις εξευγενι-

19. Bell, D., Binnie, J. (2004), Authenticating Queer Space: Citizenship, Urbanism and Governance, *Urban Studies*, Vol. 41, No. 9, σελ. 1809

20. Το κείμενο του Γ. Μαργελάκη με τίτλο «Η επίμονη σωματικότητα της οδού Αθηνάς», δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα

σμού. Οι χώροι αυτοί, οι πιάτσες και οι οίκοι του αγοραίου έρωτα, ορίζουν μία διαφορετική, έμφυλη γεωγραφία της Αθήνας, ανεπίσημη, παράνομη, μα πάντα υπαρκτή.

Χώροι του AIDS και του απαγορευμένου πένθους

Στην πορεία της Αντιγόνης προς το θάνατο, και στην απαγγελία του κορυφαίου θρήνου, στον Κόμο της σοφύλλειας τραγωδίας, ο αναγνώστης/θεατής γίνεται παρών στην αφήγηση ενός διπλού θανάτου: την απώλεια της ζωής που πρόκειται να ζήσει και εκείνης που δεν έζησε ποτέ καταδικασμένη από τη μοίρα, ως απόγονος του καταραμένου Οιδίποδα. Η Judith Butler θέλησε να απομακρύνει την κατάρα της ηρωίδας από τη θεολογική της διάσταση και τη σύνδεσή της με τον ηθικό δεσμό της συγγένειας.²¹ Ο προβληματισμός της για την αντιπροσωπευτική μορφή της Αντιγόνης ως μη-μητρική και συγγενική φυσιογνωμία, τίθεται σε μία σύγχρονη εποχή όπου ο θεσμός της οικογένειας «εξιδανικεύεται νοσταλγικά», απορρίπτοντας όσα έμφυλα υποκείμενα δεν πληρούν τα ιδανικά οικογενειακά κριτήρια με την κανονιστική τους έννοια. Ταυτόχρονα, όμως πρόκειται και για μία ιστορική περίοδο στην οποία ο θεσμός της συγγένειας περνάει μία κρίση, επαναπροσδιορίζοντας τα στενά πλαίσια της πυρηνικής οικογένειας.

«Η Αντιγόνη δεν αντιπροσωπεύει τη συγγένεια στην ιδεατή της μορφή, αλλά την παραμόρφωση και μετατόπισή της [...] κι εγείρει το ερώτημα [...] ποιος υποστηρικτικός ιστός σχέσεων κάνει δυνατή τη δική μας ζωή, όσων από εμάς διαταράσσουν τη συγγένεια αναδιατυπώνοντας τους όρους της.»²²

Ο δημόσιος θρήνος της Αντιγόνης, αποκτά διάσταση πολιτική, αρνούμενη η ίδια να υπακούσει στους νόμους που απαγορεύουν το πένθος της και χωρίς να περιμένει κάποια δημόσια αποδοχή. Η Butler εύστοχα συνδέει τον απαγορευμένο θρήνο της ηρωίδας, με εκείνον, τον κρυφό και ανείπωτο θρήνο για τις ανθρώπινες ζωές των οποίων η απώλεια οφείλεται σε αιτίες που τις καθιστά κοινωνικά στιγματισμένες, όπως είναι εκείνες των οροθετικών. «Σε τι είδους ζωντανό θάνατο έχουν καταδικαστεί αυτοί οι άνθρωποι;». Ο David Bell, αναφέρεται στην πολιτική των κινήματων που σχετίζονται με το AIDS, ως μία προσπάθεια διεκδίκησης του δημόσιου χώρου. Πέρα από πολιτικές στήριξης και ενίσχυσης υπογραμμίζει της σημασία της διατύπωσης του πένθους και της αγωνιστικότητας από τις ακτιβιστικές ομάδες που προσπαθούν να επαναπροσδιορίσουν τα όρια ιδιωτικού και δημόσιου χώρου.

Ο στιγματισμός που συνοδεύει το AIDS οδηγεί σε ακραίες συνθήκες απομόνωσης και αποκλεισμού, που συχνά εντοπίζεται πέρα από τη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα. Η ιδιότητα και τα δικαιώματα του ελεύθερου πολίτη συχνά στερούνται σε άτομα που νοσούν, σχετίζοντας την ασθένειά τους

Κυριακάτικη Αυγή, 31 Αυγούστου 2008, αφιέρωμα “Υπερ οδού Αθηνάς λόγος” και παρατίθεται μεταξύ άλλων στο *Στενές επαφές Φύλου, Σεξουαλικότητας και Χώρου, 7 κείμενα του Γιώργου Μαργελάκη*, futura ΕΜΠ, Αθήνα 2014, σελ. 91

21. Butler, J. (2014), *Η διεκδίκηση της Αντιγόνης, Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου*, μτφρ Βαρθάρα Σπυροπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σσ. 22-24

22. ο.π σελ. 25

με μία σεξουαλική ζωή και προτίμηση ενάντια στην «ηθική πλειοψηφία». Αξίζει θεωρώ, η παράθεση μίας επιπλέον αναφοράς, αυτής των οροθετικών γυναικών που το Μάιο του 2012, διαπομπεύτηκαν από τα ΜΜΕ, της ελληνικής τηλεόρασης, μέσω της δημοσίευσης των φωτογραφιών τους ως εκδιδόμενων και της κατηγορίας τους για κακούργημα: «βαριά σκοπούμενη σωματική βλάβη». Υπήρξαν σώματα- υποχείρια κρατικών μηχανισμών και θύματα μίας βίαιης περιχαράκωσης, ως απόρροια των έμφυλων κανόνων μίας πατριαρχικής κανονικότητας. Συνθήκες απομόνωσης και αποκλεισμού γίνονται αντιληπτά σε εκείνα τα ιδιωτικά σώματα που αντιστέκονται στην επιβολή μίας κρατικής εξουσίας, που αρνείται τις επιλογές και την ύπαρξή τους.²³

Η απουσία της δημόσιας συζήτησης για το AIDS στην Ελλάδα, απασχόλησε τον Δημήτρη Παπανικολάου, ο οποίος υποστηρίζει πως η αιτία αυτής της σιωπηλής και αποικρυμμένης συνθήκης δε βασίζεται μόνο στα κοινωνικοπολιτικά ελλείμματα διαχείρισης της σεξουαλικής ταυτότητας και της συγκεκριμένης νόσου, αλλά κυρίως στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε η δημόσια σφαίρα στη χώρα μεταδικτατορικά. Το ομοφυλόφιλο κίνημα και ο νέος φεμινισμός ξεκινούν ήδη από την δεκαετία του '70 αγώνες διεκδίκησης των βασικών δικαιωμάτων. Ήδη στην Αμερική έχει δημιουργηθεί το «ομοφυλόφιλο απελευθερωτικό κίνημα» που μέσω εξεγέρσεων απαιτεί την έμφυλη ισότητα. Παρά τις σημαντικές κινήματικές προσπάθειες των τελευταίων δεκαετιών ο δημόσιος λόγος και το στίγμα της ασθένειας παραμένουν ζωντανά. Πλήθος υποκειμένων βιώνουν τον αποκλεισμό, χωρίς να τιμηθούν και να θρηνηθούν οι απώλειές τους δημόσια. Δίνοντας έμφαση στη δύναμη της λογοτεχνικής αφήγησης ως έκφραση των συναισθημάτων των καταδικασμένων κοινωνικά προσώπων, ο Παπανικολάου βασίζει τις απόψεις του στο έργο του Αύγουστου Κορτώ με τίτλο *Ο αφανισμός του Νίκου*:

«Ο αφανισμένος Νίκος μιλάει για όσους δεν συμπεριλήφθηκαν σε κανένα αρχείο, όσων ο πόνος δεν καταγράφτηκε, όσων τα σώματα δεν μέτρησαν, όσων το στίγμα δεν το σεβάστηκαν, όσους δεν συμμετείχαν. Και έτσι μιλάει, σε χρόνο αντικανονικό, γι' αυτόν και για τους άλλους: όσους, έστω και σιωπηλά, μ' αυτή την εξαφάνισή τους δε συνομολόγησαν. Όσους στον αυτο-αυτοαφανισμό που τους επέβαλαν δεν έβαλαν την υπογραφή τους.»²⁴

Madres de Plaza de Mayo

Μία διαφορετική, ενδιαφέρουσα οπτική έμφυλου μετασχηματισμού του ορίου ανάμεσα στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο, ως μία διεκδίκηση του δεύτερου, εκφράζει η Sarah Radcliffe στο κείμενο της για τις γυναίκες της Λατινικής Αμερικής και την πολιτική της έμφυλης ταυτότητας.²⁵ Η έρευνά της βασίστηκε στη διερεύνηση της δράσης των γυναικών της Λατινικής Αμερικής κατά τα δικτατορικά καθεστώτα, όπου η εξουσία παραβίαζε τα όρια του οίκου απομακρύνοντας, συχνά μοιραία, τα αντι-

23. Butler, J. (2014), ο.π. σελ. 143

24. Παπανικολάου, Δ. (2018), *Κάτι τρέχει με την οικογένεια/ έθνος, πόνος και συγγένεια την εποχή της κρίσης*, Πατάκη, Αθήνα, σελ. 265

25. Radcliff, S. (1993), *Women's Place/ El lugar de Mujeres, Latin America and the politics of gender identity* στο M. Keith, St. Pile (eds), *Place and the politics of identity*, Routledge, London, New York, σσ. 100-114

φρονούντα μέλη του. Η S. Radcliffe θέλησε μέσω αυτής της μελέτης να εξάγει συμπεράσματα για την κατασκευή της γυναικείας ταυτότητας. Η μελετήτρια αναφέρεται στις μητέρες ή συζύγους των εξαφανισμένων πολιτών της Αργεντινής, που παρά τους πολιτικούς περιορισμούς που μέχρι σήμερα δέχεται το γυναικείο φύλο στη χώρα, βγήκαν στους δρόμους και τις πλατείες φωνάζοντας και διεκδικώντας να μάθουν για την τύχη των οικείων τους, καθώς και να θρηνήσουν τα νεκρά τους σώματα. Ο μύθος της Αντιγόνης, εμφανίζεται στην συγκεκριμένη περιγραφή, όπου η προσωπική επιθυμία και αγωνία, γίνεται πολιτική και χωρική διεκδίκηση.

Οι Μητέρες της Plaza de Mayo, έγιναν σύμβολο ενός σπουδαίου αγώνα ενάντια στην αυταρχική εξουσία, που όμως εστιασμένος στην ιδιότητα της μητρότητας δεν μπόρεσε να καταρρίψει τη δεδομένη πατριαρχική κουλτούρα των χωρών του Αμερικάνικου Νότου. Σε ένα συγκλονιστικό απόσπασμα της ταινίας/ ντοκιμαντέρ του χιλιανού Patricio Guzman με τίτλο *Η Νοσταλγία του Φωτός (Nostalgia de la Luz)*, οι μητέρες των εξαφανισμένων της Χιλής, κατά τη δικτατορία του Πινοσέτ, βρίσκονται στην έρημο Ατακάμα και σιάβοντας με τα φτυάρια αναζητούν ό,τι μπορεί να απέμεινε από τα νεκρά σώματα των παιδιών τους που εγκαταλείφθηκαν εκεί. Τα αθρήνητα και άταφα σώματά τους, όπως εκείνο του Πολυνείκη, γίνονται το επίκεντρο μίας διεκδίκησης που μέσω του πένθους ζητά ανταπόκριση και δικαίωση. Η διατήρηση της συλλογικής μνήμης είναι αυτή που επιτρέπει στους άδικα χαμένους να παραμένουν ζωντανοί.

« Όσοι έχουν μνήμη», αφηγείται στο ντοκιμαντέρ ο Guzman, «είναι σε θέση να ζήσουν στο εύθραστο παρόν. Εκείνοι που δεν έχουν, δε ζουν πουθενά.»

Η πολιτική διάσταση του πένθους, που θα εξεταστεί και στο τελευταίο παράδειγμα, αυτό του κινήματος Women in Black, κρίνεται ως το σημαντικότερο στοιχείο που αναδύθηκε από την ανάλυση του δραματικού κειμένου του Σοφοκλή, μέσα από την οπτική του φύλου. Ο θρήνος της Αντιγόνης, γίνεται η διεκδίκησή της να μιλήσει δημόσια και να εκφραστεί ελεύθερα. Και είναι αντίστοιχος με το απαγορευμένο πένθος των έμφυλων υποκειμένων που παρεκκλίνουν από τους κανόνες της δημόσιας σφαίρας και βιώνουν τον ριζικό αποκλεισμό, ένα ζωντανό θάνατο, που τους εντάσσει στην κατηγορία του μη ανθρωπίνου.

Την τεράστια επιρροή της κοινής γνώμης που μπορεί να προκαλέσει η δημόσια προβολή του θρήνου, με αφορμή σημαντικά πολιτικά και ιστορικά γεγονότα, εξετάζει η Judith Butler στο έργο της *Precarious life*. Η ίδια εστιάζει στη βία, την παραπλάνηση και την οργή που μπορεί να προκληθεί. Η παραγωγή της δημόσιας σφαίρας, γίνεται μέσω του κυβερνητικού ελέγχου στις δημόσιες φωνές που μπορούν να ακουστούν ελεύθερα, στο ευρύ κοινό. Η θυματοποίηση του δημόσιου ανταποκριτή, οδηγεί αυτόματα στην απενεχοποίησή του. Η Butler στρέφει την προσοχή στην απομάκρυνση από την αφήγηση σε πρώτο πρόσωπο και την ένταξη σε ένα παγκόσμιο σύνολο, που είναι η «πόλις», ως μία κοινότητα με τους διαφορετικούς άλλους. Η διαχείριση της απώλειας και του πένθους, αποτελεί πολιτική πράξη, καθολικής σημασίας, καθώς ο θρήνος για ένα υποκείμενο που έφυγε από τη ζωή, είναι αυτός που τον κατατάσσει στην κατηγορία «άνθρωπος».²⁶ Πρόκειται για ένα επαναπροσδιο-

26. Butler, J. (2004), *Precarious Life, The Powers of Mourning and Violence*, Verdo, London/New York

ρισμό της προσωπικής ταυτότητας μέσω της σύνδεσης με όσους αγωνίζονται σιωπηλά, υποφέρουν και πενθούν.²⁷ Ταυτόχρονα, η επιτελεσματικότητα του φύλου συνδέεται, σύμφωνα με την Butler, με την μελαγχολία που ορίζει ο Freud ως μία απώλεια που δεν έχει περάσει από τη διεργασία του πένθους. Επομένως, μέσω του θρήνου της απώλειας ερχόμαστε αντιμέτωποι με το ποιοι πραγματικά είμαστε και πως συνδεόμαστε με τον διαφορετικό άλλο.²⁸ Η θέση αυτή έχει άμεσες προεκτάσεις στη συλλογική ζωή της πόλης και στον τρόπο με τον οποία δομείται και κατ' επέκταση κατοικείται.

Women in Black και ο αγωνιστικός θρήνος

Σε ένα παγκόσμιο φεμινιστικό, αντιπολεμικό κίνημα, που ξεκίνησε τη δράση του στην Ιερουσαλήμ τον Ιανουάριο του 1988 (ένα μήνα μετά την Πρώτη Ιντιφάντα), συνδέονται μέχρι σήμερα γυναίκες από όλο τον κόσμο με το όνομα Women in Black. Βασισμένες στο έθιμο της ενδυμασίας, που σηματοδοτεί το γυναικείο πένθος σε διάφορες περιοχές παγκοσμίως, οι ακτιβίστριες του κινήματος φορώντας μαύρα ρούχα διαμαρτύρονται σιωπηλά σε δρόμους, πλατείες, σε χώρους έντονου συνωστισμού και πολεμικά στρατόπεδα. Η στάση τους αποτελεί μία μορφή δημόσιου θρήνου για θύματα του πολέμου, τις έμφυλης βίας και του ρατσισμού. Η φεμινιστική οπτική τους βασίζεται στην έμπρακτη αντιπαράθεσή τους στην αντρική οικιακή βία ενάντια στις γυναίκες, σε περιόδους ειρήνης και πολέμου. Η διεθνική δράση του κινήματος επιτρέπει να ακουστούν διαφορετικές φωνές ατόμων που αγωνίζονται ενάντια στη βία και τον απολυταρχισμό. Άνθρωποι οποιουδήποτε φύλου ή σεξουαλικής προτίμησης καλούνται να επιτελέσουν, σαν γυναίκες ντυμένες στα μαύρα, την τελετουργία του πένθους.²⁹ Η αναπαράσταση του θρήνου ως μέσο δημόσιας έκφρασης, αντανάκλα απόλυτα τις ειρηνικές, μη βίαιες πεποιθήσεις τους.

Την πολιτική και αγωνιστική σημασία της σιωπηλής και γαλήνιας διαμαρτυρίας, ως ένδειξης πένθους για τα άγνωστα σώματα όσων χάθηκαν από τις βίαιες εθνικιστικές πράξεις, εξετάζει στο έργο της *Agonistic Mourning* η Αθηνά Αθανασίου.³⁰ Με ποιους τρόπους το φεμινιστικό και αντιμιλιταριστικό κίνημα Women in Black καταφέρνει να αποτελεί μία διαφορετική μορφή πολιτικής, αντιμοναρχικής κοινότητας. Εξετάζοντας τη δημόσια δράση του κινήματος στο Βελιγράδι τη δεκαετία του '90, περιγράφει τη συμβολική διάσταση του πένθους, μέσα από ειδηλώσεις που πραγματοποιούνται σε ολόκληρη την πόλη. Με τη φεμινιστική οπτική της η Αθανασίου αναγνωρίζει το δημόσιο θρήνο ως ένα μέσο που γεννά χώρους μέσα στην πόλη για τα αποκλεισμένα σώματα. Πρόκειται για μία συνθήκη απελευθέρωσης από το ατομικό «εγώ» και σύνδεσης με τους άλλους. Βασισμένη στις Women

27. Melvor, D. (2012), Bringing Ourselves to Grief: Judith Butler and the Politics of Mourning, in *Political Theory* Vol. 40 no. 4, pp. 409-436, Sage Publications

28. Butler, J. (2009), *Αναταραχή Φύλου, Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ Γ. Καράμπελας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα

29. Athanasiou, A. (2005), Reflections on the Politics of Mourning: Feminist Ethics and Politics in the Age of Empire, in *Historein*, σελ. 41

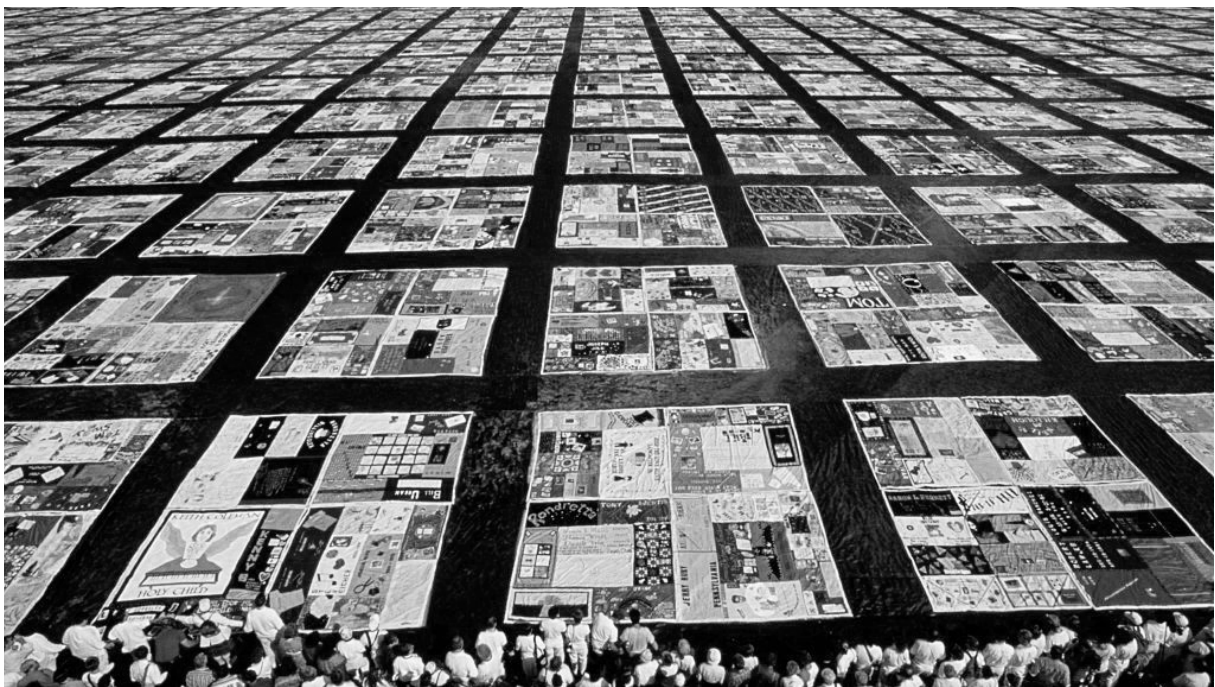
30. Athanasiou, A. (2017), *Agonistic Mourning, Political Dissidence and the Women in Black*, Edinburgh University Press Ltd, Edinburgh

in Black συνδέει τη θεωρία της με το θεωρητικό πλαίσιο της Judith Butler, την «εργασία του πένθους» του Jacques Derrida και την πολιτική φιλοσοφία της Hannah Arendt, επανεξετάζοντας τα όρια του ηθικού.

Η σιωπηλή διαμαρτυρία αποτελεί, για την Αθηνά Αθανασίου, μορφή δύναμης και συνοχής. Το πένθος, στη μελέτη της, χρησιμοποιείται ως πολιτικό μέσο πολυφωνίας ενάντια στην απόλυτη ομογενοποίηση και το φύλο διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στο επιχείρημα αυτό. Οι πολιτικές του πένθους έχουν πάντοτε στηριχθεί στο φύλο και στο θεσμό της συγγένειας. Πρόκειται για μία ηθική πράξη που στερεοτυπικά συνδέεται με το ρόλο της γυναίκας - μητέρας, ως απόρροια μία εθνικιστικής και πατριαρχικής πρακτικής. Στην ακτιβιστική πρακτική που παρουσιάστηκε, οι γυναίκες, φορώντας μαύρα ρούχα, θρηνούν για τα θύματα της «άλλης πλευράς», που χαρακτηρίζονται συχνά ως εχθροί του έθνους, και βγαίνουν έξω από τα όρια του οίκου και της καθιερωμένης θηλυκότητας. Νιώθουν υπεύθυνες για τη διατήρηση της μνήμης όσων η απώλεια δεν δέχτηκε την αντίστοιχη τιμή και κοινωνική ανταπόκριση. Πρόκειται για μία φεμινιστική πολιτική βασισμένη σε ηθικές πράξεις αντίστοιχες με εκείνη της Αντιγόνης. Το αντισυμβατικό πένθος που εκφράζουν οι Women in Black, θέτει ερωτήματα σε σχέση με τους τρόπους με τους οποίους καταγράφεται η δημόσια μνήμη, από έμφυλα υποκείμενα που, βγαίνοντας από τον οίκο, ξεπερνούν τα σύνορα της πόλης.

Ο επαναπροσδιορισμός του διαχωρισμού ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, μέσα από την οπτική του φύλου, στον οποίο βασίστηκε η παρούσα μελέτη, ολοκληρώνεται με την προσέγγιση της πολιτικής και χωρικής διάστασης που αποκτά η δημόσια προβολή μίας τόσο προσωπικής έκφρασης όπως το πένθος. Οι ετερόκλητες φωνές των έμφυλων υποκειμένων που θρηνούν μέσα στην πόλη θέτουν ένα διαφορετικό τρόπο έκφρασης της προσωπικής ταυτότητας, της επιθυμίας, του σώματος και της συλλογικής μνήμης. Ο Giorgio Agamben επισημαίνει το χαρακτηριστικό της εποχής μας, όπου ολόκληροι πληθυσμοί ενός κράτους, παραμένουν στο περιθώριο, ως υποκείμενα που δεν πληρούν τα κριτήρια ένταξης στην έννομη κοινότητα. Η διεκδίκηση της Αντιγόνης, μέσω του δημόσιου θρήνου, επαναφέρει τον ορισμό του αντικοινού που παρουσιάστηκε στο πρώτο κεφάλαιο, όπου άνθρωποι που βιώνουν διακρίσεις και αποκλεισμούς, απομακρύνονται στο περιθώριο, προβάλλοντας όμως δημόσια τις καταδικασμένες επιθυμίες τους. Η ηρωίδα του Σοφοκλή, ως υποκείμενο του περιθωρίου, έθεσε μόνη τέλος στη ζωή της, αρνούμενη να υποταχθεί σε έναν ζωντανό θάνατο.

Το δικαίωμα στην πόλη, γίνεται εφικτό μέσα από το ισχυρό κίνητρο της απομάκρυνσης από το απομονωμένο εγώ και της αλληλεγγύης με όσους δεν εντάσσονται αποκλειστικά στα καθιερωμένα καλούπια του φύλου, της σεξουαλικότητας, της εθνότητας. Το δημόσιο πένθος στρέφει την προσοχή σε εκείνους που ζουν κυνηγημένοι από τα το τραύμα της πατριαρχικής βίας και αγωνίζονται με σθένος ως σύγχρονες Αντιγόνης. Τα παραδείγματα που παρουσιάστηκαν στο τελευταίο κεφάλαιο βοηθούν στην κατανόηση του αστικού χώρου πέρα από την οριοθετημένη υλική του διάσταση. Ο αγωνιστικός θρήνος εκφράζεται και βιώνεται συλλογικά σε χώρους της πόλης, όπως οι δρόμοι και οι πλατείες, οι οποίοι μεταβάλλονται σε χωροχρόνους ισότιμης συμμετοχής, προσωπικής ελευθερίας και ελπίδας. Η υπέρβαση των χωρικών και κοινωνικών ορίων ως μία διεκδίκηση του δημόσιου χώρου δεν καταργεί τα ήδη καθιερωμένα δίπολα, αλλά προσφέρει μία δυνατότητα επαναπροσδιορισμού και αμφισβήτησής τους.

7. Madres de Plaza de Mayo
8. Women in Black
9. AIDS Memorial Quilt

10. *The Artist Overwhelmed by the Magnitude of Antique Ruins*, Henri Fuseli, 1778

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σε μία συνολική ανασκόπηση των επιμέρους θεματικών που διερευνήθηκαν στα πλαίσια της διπλωματικής εργασίας, αναδείχθηκαν οι τρόποι με τους οποίους ένα αρχαίο δραματικό κείμενο φέρει πλήθος συμβολισμών που συνδέονται άρρηκτα με οπτικές και πολιτικές της σύγχρονης πραγματικότητας. Σε τρεις διακριτές ενότητες, επιδιώχθηκε η διερεύνηση του έμφυλα προσδιορισμένου διαχωρισμού της ιδιωτικής από τη δημόσια σφαίρα, εστιάζοντας στα υποκείμενα του περιθωρίου που μέσω της δημόσιας έκφρασης προσωπικών πρακτικών, διεκδικούν την ισότιμη πρόσβαση από τον ιδιωτικό οίκο στην δημόσια πόλη. Η καθιερωμένη διάκριση οίκου και πόλης έχει ορατές επιπτώσεις στην υλική διάσταση του χώρου, γεννώντας και ενισχύοντας ταυτόχρονα κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές περιθωριοποίησης και αποκλεισμού. Το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας βασίστηκε στην πολιτική και φιλοσοφική προσέγγιση του διπόλου ιδιωτικό/ δημόσιο από τους διανοητές Hannah Arendt και Jürgen Habermas, των οποίων οι οπτικές διαφοροποιημένες ως προς την προσβασιμότητα των δύο πόλων, στηρίζονται στον σαφή διαχωρισμό τους.

Η φεμινιστική κριτική που ασκήθηκε στις θεωρητικές προσεγγίσεις της Arendt και του Habermas, συνοψίζεται, όπως παρουσιάστηκε στο πρώτο κεφάλαιο, στον επαναπροσδιορισμό της ανοιχτότητας και προσβασιμότητας της δημόσιας σφαίρας, ασκώντας μία συνεχή κριτική στους περιορισμούς, τη βία, τις διακρίσεις και τους αποκλεισμούς που ασκούνται σε αυτή. Από την Αγορά της αρχαίας Αθήνας που εξιδανικεύτηκε στην πολιτική θεωρία της Arendt, αποκλείονταν οι γυναίκες, οι δούλοι και οι μέτοικοι, παρά την καθοριστική σημασία τους για την ομαλή λειτουργία της καθημερινής ζωής. Παράλληλα, η κριτική στο έργο του Habermas βασίστηκε στα ήδη διαμορφωμένα έμφυλα στερεότυπα της αστικής νεωτερικής κοινωνίας, τα οποία ο ίδιος δεν προσδιόρισε με σαφήνεια. Η φεμινιστική κριτική στοχεύει σε μία αγωνιστική επαναφορά του ατομικού εγώ στην πόλη των άλλων, αποδεικνύοντας έμπρακτα τη θεμελιώδη σημασία της διεκδίκησης των φεμινιστικών κινήματων της Δύσης που υποστηρίζει πως το *«προσωπικό είναι πολιτικό»*. Πτυχές αυτής της διεκδίκησης αναζητήθηκαν στο δραματικό κείμενο της Αντιγόνης του Σοφοκλή, λόγω της αδιαμφισβήτητης και διαχρονικής αξίας του στα πεδία της φιλοσοφίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της πολιτικής θεωρίας και του φεμινισμού.

Πάνδαμος πόλις χαρακτηρίζεται η Θήβα (στίχος 1141) από τον Σοφοκλή. Το μίasma που προκλή-

θηκε από τις προδοσίες και την αντίσταση στο πολιτικό σώμα, το κράτος και τους πατριαρχικούς θεσμούς του, προσέβαλε ολόκληρη την πόλη. Για αυτή την απείθεια στους επιβεβλημένους νόμους και την πατριαρχική εξουσία τιμωρείται η Αντιγόνη, που με σθένος υπερασπίστηκε τις ηθικές αρχές και τις προσωπικές επιθυμίες της. Η ανάγνωση του κειμένου μέσα από την οπτική του φύλου καθιστά την ηρωίδα σύμβολο για ένα πλήθος έμφυλων υποκειμένων που αγωνίζονται υπερασπιζόμενα τη σωματικότητα, τα πάθη, τις επιλογές και την «ανθρώπινη» ύπαρξή τους. Για εκείνους των οποίων τα έμφυλα σώματα κλείνονται καταδικασμένα σε ζωντανούς τάφους της σύγχρονης πόλης.

«Πώς να συλλάβουμε ακόμη αυτό το δίλλημα της γλώσσας που ανακλύπει όταν το “ανθρώπινο” παίρνει τη διπλή τούτη έννοια, την κανονιστική που βασιίζεται στον ριζικό αποκλεισμό κι εκείνη που αναδύεται στη σφαίρα του αποκλεισμένου, όχι του απαρνημένου, όχι του νεκρού, ίσως εκείνου που αργοπεθαίνει, ναι, σίγουρα αργοπεθαίνει από έλλειψη αναγνώρισης, πεθαίνει πράγματι από την πρόωρη οριοθέτηση των κανόνων με τους οποίους εκχωρείται η αναγνώριση του ανθρώπινου[...] Δεν είναι αυτή μία μελαγχολία της δημόσιας σφαίρας;», γράφει η Judith Butler για τις δικές της Αντιγόνες.¹

Ο θρήνος της Αντιγόνης, γίνεται η φωνή όσων η ύπαρξη, το σώμα, οι επιθυμίες και η σεξουαλικότητα κρύβεται, περιθωριοποιείται και καταδικάζεται κοινωνικά και πολιτικά. Αποτελεί την διεκδίκηση της να μιλήσει δημόσια και να εκφραστεί ελεύθερα. Ο όρος αυτός του δημόσιου θρήνου που αναδύθηκε από την ανάγνωση του κειμένου είναι εκείνος που συνδέει τον αρχαίο μύθο του Σοφοκλή με τους οροθετικούς που διεκδικούν μία ισότιμη και δίκαιη πρόσβαση στη δημόσια σφαίρα, τις Μητέρες της Plaza de Mayo που πενθούν δημόσια αναζητώντας τα εξαφανισμένα παιδιά τους, και τις ακτιβίστριες των Women in Black που ντυμένες στα μαύρα, θρηγούν σιωπηλά και δημόσια, σε δρόμους και πλατείες, για τα άγνωστα θύματα της απολυταρχικής, πατριαρχικής και βίαιης εξουσίας. Μέσα από τα παραδείγματα αυτά γίνεται κατανοητό το πως η δημόσια έκφραση ενός τόσο προσωπικού και συναισθηματικού στοιχείου όπως το πένθος, μπορεί να καλλιεργήσει ατομικές και συλλογικές ταυτότητες και να δημιουργήσει μέσα στην πόλη χώρους προσωπικής ελευθερίας, ανοιχτότητας και ελπίδας. Ο θρήνος απομακρύνει τα υποκείμενα από το απομονωμένο «εγώ» και τα φέρνει κοντά στο διαφορετικό «άλλο», συμβάλλοντας στην καταπολέμηση του φόβου της ετερότητας που χαρακτηρίζει τη ζωή στη σύγχρονη πόλη.

Η διερεύνηση του αστικού χώρου μέσα από τη σεξουαλική ιδιότητα των κατοίκων του αποδεικνύει την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της ιδέας, της δομής και των ορίων του δημόσιου χώρου ώστε να μπορέσει να συνδέσει ελεύθερα διαφορετικές αντιλήψεις και βιώματα, σε ένα εύρος αλληλεπιδράσεων από το ατομικό στο παγκόσμιο. Μέσα από αυτή την οπτική ενός ανοιχτού και ρευστού δημόσιου λόγου και χώρου, η συμμετοχή σε αυτόν θα αποτελέσει καθολικό δικαίωμα και όχι ανάγκη που ικανοποιείται μέσω της θυλακοποίησης του. Οι υβριδικοί χώροι των σεξουαλικών «άλλων» που αναφέρουν ο Bell και ο Μαρνελάκης δημιουργούν μια δική τους γεωγραφία μέσα στην πόλη, από

1. Butler, J. (2014), *Η διεκδίκηση της Αντιγόνης, Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου*, μτφρ Βαρθάρα Σπυροπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 81

δημόσιες σφαίρες ενταγμένες στο περιθώριο του κυρίαρχου δημόσιου χώρου, περιορισμένα προσβάσιμες μα πάντα υπαρκτές. Η κατανόηση και ορατότητα αυτής της «άλλης» κρυμμένης πόλης, οδηγεί στην αμφισβήτηση των ορίων μεταξύ του οικείου και του ανοίκειου, επανασημασιοδοτώντας τον χώρο, πέρα από την υλική του διάσταση.

Ποια είναι όμως η Αντιγόνη σε μία τέτοια σκηνή; Το ερώτημα του πώς η εμπειρία των έμφυλων σχέσεων και της σεξουαλικής διαφοροποίησης στην έρευνα του ιστορικού παρελθόντος επηρεάζει το παρόν και την ιστορική καταγραφή, αποτελεί καίριο ζήτημα για τις σπουδές φύλου. Αυτή η ανάγνωση του παρελθόντος μέσα από τις αναλύσεις της Αντιγόνης του Σοφοκλή, από την Αναγέννηση μέχρι τον 21ο αιώνα, αποδεικνύει τη σημασία και την επικαιρότητα του δραματικού κειμένου για τις διεκδικήσεις των φεμινιστικών και queer κινήματων σήμερα. Η σύγχρονη Αντιγόνη παύοντας ίσως να εκπροσωπεί τον οίκο, τείνει να αναζητά την απειλούμενη υπόστασή της στο χώρο και να αντιτάσσεται στα κυρίαρχα πρότυπα που επιβάλλει η Δυτική πατριαρχική κουλτούρα. Κρίνοντας τη σύγχρονη πόλη ως τόπο εκπόλαψης και ανάδειξης των ανισοτήτων, στόχο αποτελεί το να δημιουργήσουμε και να κατοχυρώσουμε χώρους και αστικά τοπία όπου τα σώματα, αποδεσμευμένα ή μη από την υλικότητά τους, δε θα στερούνται τη σημασία τους.

11.Χαρακτικό, Ralph Gardiner, 1655
Η δημόσια τιμωρία και θανάτωση των μαγισσών

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασίου, Α.

(2005), Reflections on the Politics of Mourning: Feminist Ethics and Politics in the Age of Empire, in *Historien*, σσ. 40 - 57.

(επιμ.) (2006), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Νήσος, Αθήνα.

(2007), *Ζωή στο Όριο, Δοκίμια για το Σώμα, το Φύλο και τη Βιοπολιτική*, Εκκρεμές, Αθήνα.

(2017), *Agonistic Mourning, Political Dissidence and the Women in Black*, Edinburgh University Press Ltd, Edinburgh.

Αθανασίου, Α., Τσιμουρής, Γ. (2013), Χαρτογραφώντας τη βιοπολιτική των συνόρων: Σώματα, τόποι, απεδαφοποιήσεις, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 140-141 Β' - Γ', σσ. 3-37.

Agamben, G. (2005), *Homo Sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ Παναγιώτης Τσιαμούρας, επιμ. Γ. Σταυρακάκης, Scripta, Αθήνα.

Arendt, H. (1986/1958), *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (Vita Activa)*, μτφρ Στ. Ροζάνη, Γ. Λυκιαρδόπουλου, ΓΝΩΣΗ, Αθήνα.

Arnold, D. (2002), *Reading Architectural History*, Routledge, London, New York.

Βαΐου, Ν., Καλαντίδης, Α. (2009), Πόλεις των “Άλλων”: Καθημερινές Πρακτικές και Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου, στο Σπυριδάκης, Μ. (επιμ.), *Χωρικοί Μετασχηματισμοί και Κοινωνική Έρευνα*, Νήσος, Αθήνα.

Βαρίκα, Ε. (2009), *Για μία πολιτική γραμματική του φύλου*, μτφρ Π. Μαρκέτου, Πλέθρον, Αθήνα.

de Beauvoir, S. (2009/1949), *Δεύτερο Φύλο*, μτφρ. Τζ. Κωνσταντίνου, Μεταίχμιο, Αθήνα.

Bell, D. (1995), Pleasure and danger: the paradoxical spaces of sexual citizenship, *Political Geography*, Vol. 14, No. 2, σσ. 139-153.

Bell, D., Binnie, J. (2004), Authenticating Queer Space: Citizenship, Urbanism and Governance, *Urban Studies*, Vol. 41, No. 9, σσ. 1807 - 1820.

Benhabib, S.

(1992), Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition and Jürgen Habermas in *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*, Polity Press, Cambridge, England, σσ. 89-120.

(1993), Feminist Theory and Hannah Arendt's concept of public space, *History of the Human Sciences*, Vol. 6 No.2, SAGE, London, Newbury Park and New Delhi, σσ. 97-114.

Berman, M. (1986), Taking it to the streets: Conflict and community in public space, *Dissent* Vol.33, No. 4, σσ. 476-485.

Butler, J.

(2004), *Precarious Life, The Powers of Mourning and Violence*, Verdo, London/New York.

(2008/1993), *Σώματα με σημασία*, μτφρ, Πελαγία Μαρκιέτου, Εκκρεμές, Αθήνα.

(2009/1990), *Αναταραχή Φύλου, Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ Γ. Καράμπελας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

(2014/2000), *Η διεκδίκηση της Αντιγόνης, Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου*, εισαγωγή: Ελ. Τζελέπη, μτφρ Βαρθάρα Σπυροπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Cacciari, M. (1999/1997), *Αρχιπέλαγος*, μτφρ Νάσος Κυριαζόπουλος, Δ.Φ., Λογείον, Τραυλός, Αθήνα.

Carol, J. (1996), Dusting Antigone, *Comparative Literature Issue*, Vol. 3, No. 5, σσ. 889-917.

Castro, A. F. H. (2013), Antigone Claimed: "I am a Stranger!" Political Theory and the Figure of the Stranger, *Hyphatia*, Vol. 28, No. 2, σσ. 307-322.

Dietz, M. G. (1985), Citizenship with a Feminist Face: The Problem with Maternal Thinking, *Political Theory*, Vol. 13, No. 1, Sage Publications Inc, σσ. 19-37.

Elshtain, J. B.

(1993), *Public Man, Private Woman\ Women in Social and Political Thought*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

(1982), Antigone's Daughters, *Democracy*, Vol.2 No.2, σσ. 46-59.

Federici, S. (2011/2004), *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα/ Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσώρευση*, μτφρ. Ίρια Γραμμένου, Λία Γυιόκα, Παναγιώτης Μπίκας, Λουκής Χασιώτης, εκδόσεις των ξένων, Θεσσαλονίκη.

Finlayson, J. G. (2005), *Habermas, A very short introduction*, Oxford University Press, New York.

Fuss, D. (1989). *Essentially Speaking: Feminism, Nature and Difference*, Routledge, New York

Foucault, M. (2011/1975), *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ Τ. Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα.

Fraser, N. (1990), Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy, *Social Text*, Vol. 26 No. 25, Duke University Press, σσ. 56-80.

Habermas, J. (1991/1962), *The Structural Transformation of the Public Sphere, An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, trans. by Thomas Burger with the assistance of Frederick Lawrence, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.

Harvey, D. (2013/2012), *Εξεγερμένες πόλεις, Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*, μτφρ Κ. Χαλμούκου, πρόλ. Κ. Χατζημιχάλης, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα.

Hegel, G. W. F. (1997/1807), *The phenomenology of Spirit*, μτφρ. A.V. Miller, Oxford University Press, London.

Honig, B.

(1998/ 1992), *Toward an Agonistic Feminism: Hannah Arendt and the Politics of Identity*, στο Landes J. B. (ed.), *Feminism, the Public and the Private*, Oxford University Press, Oxford.

(2009), *Antigone's Laments, Creon's Grief: Mourning, Membership, and the Politics of Exception*, *Political Theory*, Vol. 37, No. 1, σσ. 5-43 .

(2011), *Ismene's Forced Choice: Sacrifice and Sorority in Sophocles' Antigone*, *Arethusa*, Vol.44, No.1, σσ. 29-68.

(2013), *Antigone, Interrupted*, Cambridge University Press, Cambridge.

Hooks, b. (1991), *Choosing the Margin as a Space of Radical Openness*, in bell hooks, *Yearning: race, gender, and cultural politics*, Tournaround, London, σσ. 153-193.

Irigaray, L. (1993/1982), *An Ethics of Sexual Difference*, μτφρ Carolyn Burke, Gillian C. Gill, Cornell University Press, Ithaca, New York.

Johnson, P. (2006), *Habermas, Rescuing the Public Sphere*, Routledge, New York.

Kott, J. (1976/1973), *Θεοφαγία, Δοκίμια για την αρχαία τραγωδία*, μτφρ Αγγέλα Βερυκοιάκη- Αρτέμη, Εξάντας, Αθήνα.

Landes, J. B.

(1988), *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Ithaca, Cornell University Press, New York.

(ed.) (1998), *Feminism, the Public and the Private*, Oxford University Press, Oxford.

(1998), *The Public and the Private Sphere: A Feminist Reconsideration*, στο Landes, J. (ed.), *Feminism, the Public and the Private*, Oxford University Press, Oxford, σσ.135-164.

Laquer, W. T.(2003/1990), *Κατασκευάζοντας το φύλο/ Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*, μτφρ. Π. Μαρκέτου, πρόλογος: Κ. Γιαννακόπουλος, Πολύτροπον, Αθήνα.

Lefebvre, H.

(1991/1974), *The production of space*, trans Donald Nicholson-Smith , Basil Blackwell Ltd, Oxford, Cambridge.

(2007/1967), *Δικαίωμα στην πόλη, Χώρος και πολιτική* , μτφρ Π. Τουρνικιώτης, Κλώντ Λωράν, Εισαγωγή: Σταύρος Σταυριδής, Εκδόσεις Κουκίδα, Αθήνα.

Low, S., Smith, N. (ed.) (2006), *The politics of Public Space*, London, Routledge.

Μαρκαντωνάτος, Α., Πλατυπόδης, Λ. (επιμ.) (2012), *Θέατρο και πόλη, Αττικό Δράμα, Αθηναϊκή Δημοκρατία και Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, Gutenberg, Σειρά: Σήματα, Αθήνα.

Marne, P. (2001), *Whose public space was it anyway? Class, gender and ethnicity in the creation of the Sefton and Stanley Parks, Liverpool: 1858-1872*, *Social and Cultural Geography*, Vol.2 No.4, σσ. 247-62.

Μαρνελάκης, Γ. (2014), *Γράφοντας από το περιθώριο και ποια η συνεισφορά του στην ανθρωπολογία των φύλων*, στο Ντ. Βαΐου, Ρ. Θεοφανίδου, Σ. Καρσιώτου, Ρ. Μαρκαντά, Ελ. Ντρούκα, Λ. Σαλίχου, Αθ. Χατζηαθανασίου, Τ. Ψαλλιδάκη (επιμ.), *Στενές Επαφές Φύλου, Σεξουαλικότητας και Χώρου, 7 κείμενα του Γιώργου Μαρνελάκη*, futura, ΕΜΠ, Αθήνα, σσ. 15-22.

Μαρτινίδης, Π. (1999), *Μεταμορφώσεις του θεατρικού χώρου, Τυπικές φάσεις κατά την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των θεάτρων της Δύσης*, Νεφέλη, Αθήνα.

Massey, D.

(1994), *Space, Place and Gender*, Polity Press, Oxford.

(2005), *For Space*, SAGE Publications Ltd, London.

McIvor, D. (2012), Bringing Ourselves to Grief: Judith Butler and the Politics of Mourning, στο *Political Theory*, Vol. 40 No. 4, pp. 409-436, Sage Publications.

Νίτσε, Φ. (2010/1872), *Η γέννηση της τραγωδίας*, μτφρ Ζήσης Σαρίκας, Πανόπτικον, Θεσσαλονίκη.

Παπανικολάου, Δ. (2018), Κάτι τρέχει με την οικογένεια/ έθνος, πόθος και συγγένεια την εποχή της κρίσης, Πατάκη, Αθήνα.

Radcliff, S. (1993), Women's Place/ El lugar de Mujeres, Latin America and the politics of gender identity in M. Keith, St. Pile (ed.), *Place and the politics of identity*, Routledge, London, New York.

Ρεμεδιάκη, Ι. (2006), *Οι μεταφράσεις της Αντιγόνης στην νεοελληνική σκηνή (1850 - 2000)*, Διδακτορική διατριβή (επιβλ. Βάλτερ Πούχνερ), Αθήνα.

Sennett, R. (1999/1978), *Η τυραννία της οικειότητας*, μτφρ Γ. Μερτίκας, Νεφέλη, Αθήνα.

Sesé-Leger, S. (2018), Εισαγωγή στο: *Το θήλυ και οι ανατρεπτικές όψεις του στην ελληνική αρχαιότητα*, Χατζόπουλος Θανάσης (επιμ.), Εταιρεία Σπουδών, Αθήνα.

Simonsen, K., Vaiou, D. (1996), Women's Lives and the Making of the City: Experiences from 'North' and 'South' of Europe, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 20, No. 3, σσ. 446-465.

Steiner, G. (2001/1979), *Οι Αντιγόες, Ομύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, μτφρ Βασίλης Μάστορης – Πάρις Μπουρλάκης, Καλέντης, Αθήνα.

Vaiou, D. (1992), Gender Divisions in Urban Space: Beyond the Rigidity of Dualist Classifications, *Antipode*, 24(4), σσ.247-262.

Warner, M. (2002), *Publics and Counterpublics*, Zone Books, Cambridge.

Wilkison, M. L. (2008), *Antigone's Daughters / Gender, Family and Expression in the Modern Novel*, Peter Lang, New York.

Wittig, M.

(1982), The category of sex, *Feminist Issues*, Vol. 2, No. 2, σσ. 63-68.

(2006), Δε γεννιέσαι γυναίκα, στο Αθηνά Αθνασιού (επιμ), *Φεμινιστική θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Νήσος, Αθήνα.

Σοφοκλή, *Αντιγόνη*, μτφρ Δημήτρης Μαρωνίτης, Γκόνη/ Μεταποιήσεις, Αθήνα 2015

Ιστότοποι

<https://www.theguardian.com/global-development/gallery/2014/dec/10/syrian-refugee-women-lebanon-antigone-sophocles-in-pictures>

<http://womeninblack.org/>

<https://www.patricioguzman.com/es/pelicula/nostalgia-de-la-luz>

Πηγές εικόνων

1 | Federici Silvia (2011/2004), *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα/ Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσώρευση*, μτφρ. Ίρια Γραμμένου, Λία Γυιόκα, Παναγιώτης Μπλιας, Λουκίης Χασιώτης, εκδόσεις των ξένων, Θεσσαλονίκη, σελ. 186

2 | Προσωπικό Αρχείο

3 | www.allposters.com

4 | Steiner George (2001/1979), *Οι Αντιγόνες, Ομύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, μτφρ Βασίλης Μάστορης – Πάρις Μπουρλάκης, Καλέντης, Αθήνα, σελ. 489

5 | <http://www.greek-language.gr>

6 | www.moma.org

7 | <http://www.esacademic.com>

8 | <http://studentsofrhetoric.pbworks.com>

9 | www.aidsquilt.org

10 | <http://www.artspecialday.com>

11 | connecticuthistory.org/witchcraft-in-connecticut/

(Παράρτημα)

1 | 3 | 4 Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού θεάτρου (<http://www.nt-archive.gr>)

2 | <https://www.livingtheatre.org/>

5 | <https://www.theguardian.com>

6 | <http://www.festival-avignon.com>

(Φωτογραφία εξώφυλλου | Προσωπικό Αρχείο)

Αποχαιρετισμός

Οι καλύτεροι πίνακες του Φερέρ Μπάσα, του καταλανού Τζότο, βρίσκονται στους τοίχους της μονής Πεδράλμπες, κοντά στη Βαρκελώνη.

Εκεί ζούσαν έγκλειστες οι μοναχές, μακριά από τα εγκόσμια.

Το ταξίδι τους ήταν δίχως επιστροφή: πίσως τους έκλεινε η πόρτα, για να μην ξαναανοίξει ποτέ. Οι οικογένειές τους είχαν πληρώσει μεγάλη προίκα για να έχουν το προνόμιο εκείνα τα κορίτσια να είναι οι σύζυγοι του Ιησού.

Μέσα στο μοναστήρι, στο παρεκκλήσι του Αγίου Μιχαήλ, κάτω από μία τοιχογραφία του Φερέρ Μπάσα, υπάρχει μία φράση που επέζησε όλους αυτούς τους αιώνες, θα' λεγες κρυμμένη.

Δε γνωρίζουμε ποιος την έγραψε. Γνωρίζουμε όμως πότε. Έχει την ημερομηνία 1426, με λατινικούς αριθμούς. Η φράση μόλις που διακρίνεται. Στα καταλανικά, και με γοτθικά γράμματα, παρακαλούσε κι ακόμα παρακαλεί:

*Πες στον Χουάν
να μη με ξεχάσει.*

*Γυναίκες, Eduardo Galeano
(για τον εγκλεισμό και το θρήνο)*

1. Αντιγόνη, Σοφοκλή, Εθνικό θέατρο, Ωδείο Ηρώδου Αττικού (1940) 2. Αντιγόνη, Brecht, Living Theatre (1967)

ΑΝΤΙΓΟΝΕΣ

3. Εθνικό θέατρο: Ωδείο Ηρώδου Αττικού (1940) 4. Εθνικό θέατρο: Κεντρική σκηνή (2002)
5. Αντιγόνη της Συρίας, Βηρυτός (2014) 6. Αντιγόνη από φυλακισμένους άντρες, Festival d' Avignon (2018)

ΔΠΜΣ | ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ: ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ, ΧΩΡΟΣ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ | ΕΜΠ

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία | επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ντίνα Βαΐου

